

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

ΜΗΝΙΑΙΟ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Δ. Α. ΓΛΗΝΟΣ

ΧΡΟΝΙΑ Β΄

ΝΟΕΜΒΡΗΣ 1927

ΦΥΛΛΑΔΙΟ 30

ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΤΑΝΟΟΥΜΕ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ

ΤΥΠΟΣ, ΠΑΙΔΕΙΑ, ΚΛΗΡΟΣ

«Διὰ τὸν διαφωτισμὸν τοῦ πλήθους ἡ σημερινὴ κοινωνία διαθέτει ἐπαρκέστατα ὄργανα. Ὁ τύπος, ἡ παιδεία, ὁ κληρὸς εἶναι μεταξύ αὐτῶν».

Ἐφημερίδα <Ἑστία> 3 Ὀκτωβρίου 1927

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκη νὰ πιστέβει σὲ μερικὰ ἀπόλυτα πράματα. Μὲ τὴ διαφορὰ, πὼς καὶ ἡ πίστη του, καὶ τὰ πράματα πού πιστέβει, δὲν εἶναι ἐξαρτημένα ἀπὸ τὸν ἴδιο, παρὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του. Οἱ ἀλήθειες εἶναι κι αὐτὲς φυτὰ, πού ἀνθοῦν σὲ ὠρισμένο ἔδαφος καὶ τὸ ἔδαφος τὸ κοινωνικὸ ἀλλάζει ἀδιάκοπα. Τότες οἱ ἀλήθειες γίνονται ψέματα ἢ τουλάχιστο φαίνονται πόσο εἶναι σχετικὲς καὶ ὄχι ἀπόλυτες.

Ὁ ἀπλοϊκὸς ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας—καὶ στὸν ὄρο ὁ ἀπλοϊκὸς περιλαμβάνονται ὄχι μόνο οἱ ἀγράμματοι, παρὰ καὶ οἱ πολὺ γραμματισμένοι, πού εἶναι ἀδιαφώτιστοι σὲ ὠρισμένα ζητήματα—πιστέβει ἀκόμη γιὰ ἀλήθειες ἀπόλυτες τρία ψέματα. Τὸ πρῶτο ψέμα εἶναι ἡ «Κοινὴ Γνώμη», τὸ δεύτερο ψέμα εἶναι «ἡ παιδεία ἐπάνω ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς τάξεις» καὶ τὸ τρίτο ψέμα εἶναι «ἡ Ἐκκλησία κοινὴ μητέρα ὅλων τῶν ἀνθρώπων».

Ὅτι αὐτὰ εἶναι ψέματα τὸ κατὰ λαβαν πρῶτα πρῶτα οἱ πνευματικοὶ πρόμαχοι τῶν ἀδικημένων. Μὰ τώρα πιά τὸ κηρύχνουν φανερὰ καὶ οἱ ἐκμεταλλευτὲς. Γιατὶ μὲ ὅλη τὴν ἀπλότητα, τὴν ἀφέλεια καὶ τὸν ἄβλαβο τόνο πού διατυπώνεται ἡ φράση, πού ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ ἀπὸ μιὰ ἀντιδραστικὴ ἐφημερίδα τῆς Ἀθήνας, τὶ ἄλλο λέει παρὰ πὼς ὁ τύπος, τὸ σχολεῖο καὶ ἡ ἐκκλησία εἶναι ὄργανα τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης, δηλαδὴ ὄργανα μιᾶς μερίδας, πού ἄρχει καὶ τὰ χρησιμοποιοεῖ γιὰ νὰ δυναμῶνει καὶ νὰ παρατείνει τὴν κυριαρχία της :

Τὶ εἶναι ἡ «Κοινὴ Γνώμη ;» Στὶς στήλες τῶν ἐφημερίδων παρουσιάζεται σὰν μιὰ ὄντοτητα ὑπέρτατη, ὁ ἀνώτατος διαιτητὴς καὶ διενδυντὴς γιὰ κάθε ἀντιγνωμία. Τὴν ράφουν μὲ κεφαλαία ἀρχικά. Ἡ «Κοινὴ Γνώμη» ἀπαιτεῖ αὐτὸ, ἡ «Κοινὴ Γνώμη» φρονεῖ ἐκεῖνο. Γιὰ τὶς ἐφημερίδες εἶναι ἡ πηγὴ τῆς δύνამης. Αὐτὲς ἐκπροσωποῦν τὴν «Κοινὴ Γνώμη». Ὅχι τὴ δική τους. Ὅχι τὰ συμφέροντα ἢ τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων πού γράφουν τὴν ἐφημερίδα. Ὅχι τὶς ὑστεροβουλίες τους, τὶς πονηριὲς τους, τὶς συμπάθειες ἢ ἀντιπάθειες τους, καὶ τὶς περισσότερες φορὲς τὸ πλερωμένο συμφέρο τους. Καὶ οἱ πιὸ κομματικὲς καὶ φατριαστικὲς ἐφημερίδες τὴ θεὰ αὐτὴ παρουσιάζουν στὸ κοινὸ καὶ μιλάνε στόνομα της.

Ἐπάρχει ὅμως «Κοινὴ» γνώμη; Λίγο ἂν ἐξετάσει κανεὶς βαθύτερα τὸ ζήτημα, θὰ ἰδεῖ πὺς τέτιο πράμα δὲν ὑπάρχει. Πάρετε τὸ πολιτειακὸ πρόβλημα. Κοινὴ Γνώμη δὲν ὑπάρχει. Ἄλλοι θέλουν τὴ Βασιλεία, ἄλλοι τὴ Δημοκρατία, ἄλλοι τὸ Σοβιετικὸ Σύστημα. Πάρετε τὸ οικονομικὸ πρόβλημα. Ἄλλοι θέλουν νὰ φορολογιέται τὸ κεφάλαιο, ἄλλοι θέλουν τὴν ἔμμεση φορολογία. Ἄλλοι θέλουν προστατευτικὸ δασμολόγιο, ἄλλοι θέλουν ἐλεύθερο ἐμπόριο, οἱ ἐνοικιαστῆς θέλουν ἐνοικιοστάσιο, οἱ ἰδιοχτῆτες δὲν τὸ θέλουν. Ἄλλοι θέλουν μοιρασιὰ στὰ χτήματα χωρὶς ἀποζημίωση, ἄλλοι θέλουν μεγάλα χτήματα ἢ μεγάλες ἀποζημιώσεις. Ποῦ εἶναι ἡ Κοινὴ Γνώμη; Πάρετε τὸ στρατιωτικὸ ζήτημα. Ἄλλοι θέλουν μεγάλες δαπάνες γιὰ τὸ στρατὸ καὶ τὸ στόλο, γενικὴ καὶ μακρόχρονη στρατολογία. Ἄλλοι πάλι θέλουν κατάργηση τῶν ἐξοπλισμῶν, ἐφεδρικὸ μόνον στρατό, μικρότατη στρατιωτικὴ θητεία. Ποῦ εἶναι ἡ Κοινὴ Γνώμη; Πάρετε τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα. Ἄλλοι θέλουν πλατιὰ καὶ μακρόχρονη λαϊκὴ παιδεία, κοινὴ γιὰ ὅλα τὰ παιδιά, ἄλλοι πάλι θέλουν νὰ χωρίζονται νωρὶς τὰ παιδιά, πού θὰ πάνε στὴ Μέση Παιδεία. Ἄλλοι θέλουν τὴ συντήρηση τοῦ παλιοῦ Βαβαρικοῦ συστήματος, καὶ ἄλλοι τὴ ριζικὴ ἀλλαγὴ του. Ἄλλοι θέλουν τὴν καθαρῆβουσα μόνον, ἄλλοι τὴ δημοτικὴ μόνον, ἄλλοι καὶ τὴ δημοτικὴ καὶ τὴν καθαρῆβουσα, καὶ ἄλλοι τὴ μιχτή. Ποῦ εἶναι ἡ Κοινὴ Γνώμη; Καὶ ὄχι μόνον στὰ γενικά, ἀκόμη καὶ σὲ εἰδικὰ ζητήματα εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ πεῖ κανεὶς πὺς ὑπάρχει «Κοινὴ Γνώμη.» Εἶναι λοιπὸν φανερό, πὺς ὅσοι βάζουν μπροστὰ τὸ εἶδωλο αὐτὸ γιὰ νὰ δώσουν κύρος στὴ δική τους γνώμη, μεταχειρίζονται ἕνα ψέμα, τὶς περισσότερες φορὲς συνειδητό.

Ἴσως ὅμως θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς, πὺς Κοινὴ Γνώμη εἶναι ἡ γνώμη τῶν περισσότερων. Μὰ πρῶτα πρῶτα, ἂν ἀκριβολογήσει κανεὶς, καὶ ἡ γνώμη τῆς πλειονοψηφίας δὲ μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ «κοινή.» Καὶ ἔπειτα ποιὸς ἀπ' αὐτοὺς πού μεταχειρίζονται τὸ εἶδωλο, ἐξακριβώνει πρῶτα τὴν πλειονοψηφία; Ἄς ἀφήσουμε τὸ ἄλλο ζήτημα, ἂν δηλ. οἱ πολλοὶ στοχάζονται καὶ σωστὰ ἢ τί θὰ στοχαστοῦν, ἅμα διαφωτιστοῦν ἀπάνω σ' ἕνα ζήτημα καὶ δὲ μιλάνε πρόχειρα καὶ μὲ ὑποβολὴ τῆς συνήθειας ἢ τῆς αὐθεντίας. Καὶ τί ὑπάρχει λοιπὸν, ἂν δὲν ὑπάρχει Κοινὴ Γνώμη; Ἐπάρχει ἡ γνώμη τῶν μερίδων, τῶν κομμάτων, τῶν δμάδων, πού στὰ γενικά ζητήματα ἀνάγονται ὅλες «κατ' ἔσχατον λόγον», σὲ γνώμη ἢ σὲ συμφέροντα κοινωνικῶν τάξεων.

Καὶ ἀφοῦ εἶναι ἔτσι τὸ πράμα, οἱ πιὸ ἀληθινοὶ εἶναι ἐκεῖνοι, πού τὸ ὁμολογοῦν, οἱ σοσιαλιστῆς. Οἱ ἄλλοι μεταχειρίζονται συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, καὶ τὸ περισσότερο πιά συνειδητὰ, ἕνα ψέμα. Ἄς μὴ γελιόμαστε λοιπὸν. Δὲν ὑπάρχει ἕνας «τύπος», μιὰ «Κοινὴ Γνώμη.» Ἡ κάθε ἐφημερίδα εἶναι ὄργανο ὀρισμένων συμφερόντων. Καὶ ὅποιος τὴ διαβάξει πρέπει νὰ τὸ ξέρει καὶ νὰ παίρνει θέση, ἀφοῦ κρίνει σὲ ποιά τάξη ἀνήκει ὁ ἴδιος, καὶ τί σημασία ἔχουν γιὰ τὴν τάξη του καὶ τὸ κοινωνικὸ ἰδανικὸ τῆς τὰ ὅσα λέει ἢ κάθε ἐφημερίδα.

Μὰ ἐνῶ στὸ ζήτημα τοῦ Τύπου τὸ πρόβλημα φαίνεται ἀπλούστερο, παρουσιάζεται ὅμως δυσκολότερο στὴν Παιδεία. Βέβαια στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, πού ὁ ἀνταγωνισμὸς βρίσκεται σὲ τόσο ὀξὺ σημείο, τὸ ὁμολογοῦν πιά ἄθελα καὶ οἱ πιὸ ὑποκριτῆς, πὺς θέλουν τὸ σχολεῖο ὄργανο τους. Τὸ βλέπουν νὰ χάνεται καὶ στὴ λύσσα τους καὶ στὸ φόβο τους ἀπάνω, προδίνουν τὸ μεγάλο μυστικόν. Τὸ «σχολεῖο» ὄργανο διαφωτισμοῦ γιὰ νὰ συντηρήσει τὴ σημερινὴ κοινωνικὴ διάρθρωση. Ὁ κίντυνος εἶναι στὸ σχολεῖο! φωνάζουν. Ἐκεῖ περισσότερον παρὰ στὸν ἄμεσο

κομμουνιστικὸ ἀγώνα. Κάθε τι, πού βλέπουμε νὰ γίνεται στὶς μέρες μας, οἱ ὀστερικῆς κραυγῆς καὶ ἡ συκοφαντικὴ μανία τῶν ἀντιδραστικῶν ἐφημερίδων, τὰ χωρὶς ντροπὴ μανιφέστα τῶν Πανεπιστημίων, τῶν φιλοσοφικῶν Σχολῶν, τῶν φιλολογικῶν Παρνασσῶν, τῶν Ἱερῶν Συνόδων, οἱ δονκιχώτικες καυχησιολογίαι τῶν μαλλιαροφάγων Ὑπουργῶν, ὅλα τὰ φερσίματα αὐτὰ ἐνὸς πανικόβλητου συρφετοῦ παράσιτων, ὅλα βροντοφωνοῦν τὴν ὁμολογίαν, πὺς τὸ σχολεῖο εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι, τὸ θέλουν νὰ εἶναι ὄργανο γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς ἄρχουσας τάξης. Καὶ μόνον κάποιοι ὀμφαλοσκόποι ἢ συνειδητὰ ψέφτες «παιδαγωγοὶ», ἀρνιοῦνται ἐκεῖνο, πού κανένας πιά δὲν κρύβει.

Καὶ τὴν ἀλήθειαν αὐτὴ τὴν εἶπαν πρῶτοι οἱ σοσιαλιστῆς. Γιατὶ αὐτοὶ βλέπουν ἐκεῖ πού οἱ ἄλλοι ὀνειρέβονται. Κάτω λοιπὸν τὰ ψέματα ὅλα. Εἴμαστε σύμφωνοι. Τὸ Σχολεῖο τὸ θέλετε σεῖς ὄργανο τῆς κυριαρχίας σας. Καὶ μεῖς ἀγωνιζόμαστε νὰ σᾶς τὸ πάρουμε. Γιατὶ ἐμεῖς ἀγωνιζόμαστε γιὰ μιὰ δικαιοτέρη καὶ ἀνθρωπινότερη κοινωνία. Λιγότερο ὑποκριτικὴ. Λιγότερο ἀπάνθρωπη. Καὶ ἡ δύναμη θὰ περάσει ὀργὰ ἢ γρηγόρα στὸ μέρος τῆς δικαιοσύνης.

Μὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀκόμη; Ναὶ καὶ ἡ Ἐκκλησία. Τὸ λένε οἱ ἴδιοι. Δὲν τὸ λέμε ἐμεῖς πιά. Ὁ κλήρος ὄργανο διαφωτισμοῦ γιὰ τὴ συντήρηση τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης. Δὲν τοὺς συνέτισε ἡ ἱστορία. Καὶ φωνάζουν ἔπειτα, πὺς προσβάλλεται ἡ θρησκεία. Μὰ ἂν ἡ θρησκεία θέλει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἀδελφοὺς καὶ τέκνα τοῦ Κυρίου, θέλει ἄραγε, ὅπως ὑποστήριζαν ἄλλοτε οἱ λειτουργοὶ τοῦ Κυρίου, ἄλλοι νὰ γενιοῦνται δοῦκες καὶ βαρῶνοι καὶ κόμητες μὲ φέουδα καὶ μὲ προνόμια, καὶ ἄλλοι νὰ γενιοῦνται γυμνοὶ καὶ πεινασμένοι καὶ νὰ περνάνε ὄλη τους μὲ προνόμια, καὶ ἄλλοι νὰ γενιοῦνται ἡμιμόνητοι καὶ πεινασμένοι καὶ νὰ περνάνε ὄλη τους τὴ ζωὴ σὲ μιὰν ἐπίγειαν κόλαση; Καὶ ὅμως ἡ Ἐκκλησία στάθηκε ὁ πιὸ πιστὸς καὶ ἀφοσιωμένος, ὁ πιὸ φανατικὸς, ὁ πιὸ ἐπίμονος, ὁ πιὸ σκληρὸς σύμμαχος τῆς φεουδαρχίας ἐπὶ δέκα αἰῶνες. Καὶ τώρα πάλι ρίχνεται στὸν κοινωνικὸ ἀγώνα μὲ ὅλα τὰ ὄπλα τοῦ συσκοτισμοῦ καὶ τοῦ φανατισμοῦ. Γιατὶ; Τί δουλειὰ ἔχει ἡ θρησκεία μέσα στοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες; Οἱ μεγαλύτεροι ἐχθροὶ τῆς εἶναι ἐκεῖνοι πού τὴ σπρώχνουν αὐτό. Οἱ μεγαλύτεροι φίλοι τῆς ἐκεῖνοι, πού τὴν ἀποτρέπουν. Καὶ ἐνῶ οἱ πραγματικοὶ λειτουργοὶ τοῦ Κυρίου ἔπρεπε νὰ θεωροῦν γιὰ τὴ μεγαλύτερη συμφορὰ καὶ κατάρα τὴν ἀνάμιξη τῆς θρησκείας στὴν κοινωνικὴ πάλη, αὐτοὶ λυσσομανοῦν ἐναντία σ' ἐκεῖνους, πού θέλοντας ἴσα ἴσα νὰ κρατήσουν ἔξω ἀπὸ τὸ σκληρὸ αὐτὸν ἀγώνα τὴν θρησκείαν, ζητοῦν τὸ χωρισμὸ ἐκκλησίας καὶ κράτους, τὸ χωρισμὸ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη παιδείαν.

Πὺς λοιπὸν δὲν εἶναι φανερό, πὺς οἱ ἴδιοι αὐτοὶ οἱ λειτουργοὶ τοῦ Κυρίου κατεβάζουν τὴν θρησκείαν καὶ τὴν κάνουν νὰ ὑπηρετῆ τὰ ὄντικα συμφέροντα καὶ τὴν κυριαρχία ὀρισμένης κοινωνικῆς τάξης; Καὶ μὲ τὸ φέροσμο τους αὐτὸ δὲ δικαιώνουν ἐκεῖνους, πού ὑποστηρίζουν, πὺς πάντα ἡ ὀργανωμένη θρησκεία, δηλαδή ἡ ἐκκλησία, ἦταν τὸ κυριότερο πνευματικὸ ὄπλο τῆς κοινωνικῆς τυραννίας; Ἄς ἔχουν λοιπὸν τὸ θάρρος τότε νὰ ὀμολογήσουν ἄμεσα τὴν ἀλήθειαν. Ναὶ! Καὶ τὴν θρησκείαν τὴ θέλουν ὄργανο ταξικῶν συμφερόντων. Αὐτοὶ εἶναι πού καταλύουν τὸν ὑπερκόσμιον καὶ καθολικὸν χαραχτήρα τῆς.

Ὅσο σκληρῆς καὶ ἂν φαίνονται αὐτῆς οἱ ἀλήθειαι, ὅσο κιὰν μᾶς ξαφνίζον πρέπει νὰ συνειθίζουμε νὰ τὶς βλέπουμε κατὰματα. Εἶναι μαλακὸ τὸ πρόσκέφαλο τῆς πλάνης. Μὰ ὅποιος παρακοιμάται ἀπάνω σ' αὐτὸ φτάνει στὸ θάνατο.

ΑΓΓΕΛΑΣ ΘΡ. ΚΑΣΤΑΝΑΚΗ

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΣΤΟ ΡΩΜΑΝΤΙΣΜΟ
Ο ΖΑΝ-ΖΑΚ ΡΟΥΣΩ

“Αμα μιὰ ἐποχὴ γεννιέται ἀπὸ ἀντίδραση πρὸς τὴν προηγούμενη, δὲν ἔχει ἄλλο δεσμὸ μαζὶ τῆς παρὰ ἓνα χάσμα, πὸν τὸ γεμίζουν ὑπαρξες ἄγνωστες καὶ προσφορὲς ἀνώνυμες, αὐτὲς πὸν βουβὰ κι ἀσυνείδητα πολλὲς φορὲς πραγματοποιοῦν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη. Καλὸτυχὸς ὁ δυνατὸς πὸν θὰ βρεθεῖ τότε καὶ θὰ μπορέσει νὰ κλείσει μέσα του ὅλο τὸ ρυθμὸ τῆς μεταβατικῆς στιγμῆς. Αὐτὸς θὰ χρησιμέψει σὰν φορέας καὶ ἀπόστολος τοῦ Καινούργιου μπροστὰ τοὺς ἀνθρώπους. Θὰ μείνει ὁ προνομιούχος, πὸν κατόρθωσε τὸ μεγάλο ἀνθρώπινο θαῦμα: νὰ στατικοποιήσῃ τὴν ἐξέλιξη γύρω στὸ ἄτομο καὶ τὸ ἔργο του.

“Ενας τέτιος ἀνθρώπος, πὸν ἀνακάλυψε τὴ συνείδηση μιᾶς νέας ἐποχῆς καὶ ἀνθεῖε νὰ σηκώσει ὅλο τῆς τὸ βάρος, εἶναι ὁ Ζὰν Ζὰκ Ρουσό. “Ὅταν ἡ ἱστορία τῆς γαλλικῆς σκέψης θελήσῃ ἀπὸ τὸν ξερὸ διανοητικισμὸ τοῦ 18ου αἰώνα μὲ τὶς γενικὲς του ἐννοιες καὶ τοὺς ἀναλυτικὸς του συλλογισμοὺς νὰ περάσῃ στὸ ρωμαντισμὸ, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ ὑποκειμενικὸ, τὸ αὐθόρμητο καὶ τὸ ἐνστικτο, τὸ ὄνομα τοῦ Ρουσό εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ συμβολίσῃ τὸν ἀκαταστάλαχτο θησαυρὸ τῆς μεταβατικῆς περιόδου. Χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ ποῦμε, πὸς ἀπόλυτα ὁ Ρουσό εἶναι ὁ πρῶτος πρὸδρομος τοῦ ρωμαντισμοῦ—εἶχε κίολας ἀπὸ τὰ 1748, δηλαδὴ 12 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ «Nouvelle Héloïse» φανεῖ στὴν Ἀγγλία ἡ Clarisse τοῦ Richardson καὶ στὰ 1749 ὁ Tom Jones τοῦ Fielding—μποροῦμε νὰ πιστέψουμε πὸς στὴ Γαλλία τουλάχιστο ὁ Ρουσό πρῶτος συγκέντρωσε ὅλη τὴν ἐπαναστατημένη ὁρμὴ τοῦ 19ου αἰώνα. Αὐτὸς ὕφανε ἔτσι τὴ ζωντανὴ συνέχεια ἀνάμεσα σὲ δυὸ διαμετρικὰ ἀντίθετες ἐποχές. Καὶ παρακολουθώντας τον, θὰ γνωρίσουμε, στὴν πρωτόγονη φλογερή τους ὄψη, τὶς ἀκαταστάλαχτες ἀκόμη ἀνησυχίες ἐνὸς καινούργιου ψυχικοῦ προσανατολισμοῦ καὶ θὰ νιώσουμε χεροπιαστὰ ὅλο τὸν ἀσύλληπτο δυναμισμὸ μιᾶς γένεσης.

“Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ρουσό θὰ στέκονται πάντα σὰ μιὰ μαρτυρία τοῦ ἀδιάλλαχτου ἀγώνα ἀνάμεσα στὸ ἀπόλυτο Ἄτομο καὶ στὸ Σύνολο. Μέσα σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀποροφημένη ἀπὸ σχέδια κοινωνικῆς μεταρρύθμισης, περιγυρίζει, βέβαια, κι αὐτὸς τὴ σκέψη του γύρω στὴν κοινωνία, μὰ οὔτε μιὰ στιγμή δὲν καταποντίζεται οὔτε μιὰ στιγμή δὲ σβύνεται τὸ ἄτομο του μπροστὰ τῆς. “Ἴσως σ’ ἄλλους καιροὺς νὰ ξώδεβε τὸν οἶστρο του γιὰ νὰ τραγουδήσῃ τὰ δικά του τὰ βάσανα. Τώρα τὸν ἀπασχολεῖ καὶ ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα. “Ὅμως στὸ βάθος, τὴ μεταχειρίζεται εἴτε γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὶς ἰδιαίτερες περιστάσεις τῆς ζωῆς του, εἴτε γιὰ νὰ δραματιστεῖ τούτῃ τὴ ζωὴ καλύτερη μέσα σ’ ἓν’ ἄλλο πλαίσιο. “Ὁ Ρουσό συνδέεται μὲ τὴ σύγχρονη του φιλοσοφία. Καὶ ὅ,τι ἔχει διαφορετικὸ χρωσιέται μονάχα στὸν ἰδιαίτερο τρόπο, πὸν ἡ προσωπικότητα του ἐκμεταλλέφτηκε τὰ διδάγματα τοῦ καιροῦ του.

“Ὁ 18ος αἰώνας, θεοποιώντας τὸ ἀνθρώπινο λογικὸ, χτύπησε μὲ τὴν κριτικὴ του κάθε κοινωνικὸ θεσμὸ τῶν περασμένων καὶ φιλοδόξησε πὸ ὕστερα νὰ πλάσῃ ἀσάλεφτα προγράμματα γιὰ τὸ μέλλον. Φάνηκαν τότε ὁ Ἐλβέτιος καὶ ὁ ντ’ Ὀλμπάχ. Τὰ κοινωνικὰ τους συστήματα ἐπιβλητικὰ σὰν τὰ μαθηματικὰ ἀξιώματα. Μιὰ μαθηματικὴ καταμέτρηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, καὶ ἐπάνω τῆς στηριγμένο ἓνα σχέδιο ἀλάνθαστης λειτουργίας τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν· τίποτε πὸν νὰ μὴν εἶχε προβλεφτεῖ στὴ νέα κοινωνία, ἀφοῦ τὸ ὕλικό τῆς, ὁ ἀνθρώπος, θάχε ἀναλυθεῖ καὶ ζυγιστεῖ σὰ χημικὴ ἔνωση. Νὰ ποῖο ἦταν τὸ ἰδανικὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ 18ου αἰώνα. Καὶ γι’ αὐτὸ μᾶς ἔδωσε συστήματα κοινωνικὰ κατάλληλα γιὰ τὸν κάθε τόπο καὶ χρόνο, ἀπροσάρμοστα λοιπὸν στὴν κάθε συγκεκριμένη ἀνθρώπινη πραγματικότητα. “Αποροφημένοι οἱ φιλόσοφοι ἀπὸ τὶς γενικὲς γραμμὲς τῆς ἀνθρώπινης ψυχοσύστασης, ἀγνόησαν τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἔχοντας πλάσει μὲ τὸ μυαλό τους τὴν ἰσοπεδωτικὴ ὁμογένεια τῶν ἀτόμων, κατάληξαν νὰ δημιουργήσουν προγράμματα κατάλληλα γιὰ τὴ γενικὴ ἔννοια «ἀνθρώπος», ὅμως ἀνύπαρχτα γιὰ τὴ ζωντανὴ καὶ ποικιλώτροπη πραγματικότητα.

“Απὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση ξεκίνησε καὶ ὁ Ρουσό κι αὐτὴν ἔβαλε σκοπὸ του, σύμφωνος στὰ σημεῖα αὐτὰ μὲ τοὺς ἐγκυκλοπαιδικὸς. “Ὅμως ἀδύνατο νὰ ὑποταχτεῖ στὸ διανοητικισμὸ τους, καὶ μᾶς τὴν παρουσιάζει πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Condillac. “Ὅταν οἱ σύγχρονοι του διακήρυχναν πὸς ἡ κοινωνία ἔβλαψε τὸν ἀνθρώπο, ἐννοοῦσαν τοὺς ὀρισμένους κοινωνικοὺς θεσμοὺς τῆς ἐποχῆς τους, πού, ἐπειδὴ δὲν ἦσαν λογικοί, δὲ βασίζονταν ἐπάνω τοὺς νόμους τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης. “Ὁ Ρουσό ὅμως καταδικάζει ὄχι τούτῃ ἢ ἐκείνη τὴν κοινωνικὴ κατάσταση, παρὰ τὴν κοινωνία ἀπόλυτα. “Ὀλέθρια γι’ αὐτὸν εἶναι ἡ στιγμή πὸν γέννησε τὸ πρῶτο φαινόμενο τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς. “Ἐφερε ἀνεπανόρθωτο χτύπημα στὴ μακαριότητα, πὸν μονάχα ἀπομονωμένος κι αὐταρκὸς ὁ ἀνθρώπος μποροῦσε νὰ χαρεῖ. Κι ἐνῶ οἱ ἐγκυκλοπαιδικοὶ ἐλπίσανε νὰ φέρουν τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν μέσα στὴ μοῖρα μας μὲ μιὰ σοφὴ νομοθετικὴ μεταρρύθμιση, ὁ Ρουσό, παίρνοντας τὸ ἀπόφαση πὸς ὁ κόσμος δὲν πισωδρομίζει σὲ περασμένες εὐτυχίες, ἔσκυψε τὸ κεφάλι μπροστὰ στὸ ἀναγκαῖο κακό, τὴν κοινωνία, πίστεψε πὸς θὰ μποροῦσε κάπως νὰ καλύτερέψῃ, κι ἔκλαψε τὴν ὑποταγὴ καὶ τὸ ξεμυδενισμὸ τοῦ ἀπόλυτου ἀνθρώπου μπροστὰ στὸ ὑποχρεωτικὸ πιά συναγέλασμα. “Ἐτσι, ὅσο κιὰν ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόβλημα μὲ τοὺς σύγχρονους του, ὁ Ρουσό ἔφτασε σὲ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, ἐπειδὴ καὶ διαφορετικά, πὸν ἀνθρώπινα, τὸ ἀντίκρισε. “Ἐκείνους τοὺς δέσμεψαν οἱ νόμοι τοῦ ἀλύγιστου λογικοῦ (raison) πὸν εἶχαν κληρονομήσει ἀπὸ τὸν αἰώνα τοῦ Ντεκάρτ. Τοὺς συνεπῆρε ἡ ἀφηρημένη καὶ ψυχραὶμὴ ἀνάλυση, ἡ δίψα τοῦ αἰῶνα ἀμετάβλητου.

Μιὰ ζωὴ πολυτάραχη, τόσο ἀπὸ ἐξωτερικὲς συνθήκες ὅσο κι ἀπὸ ὑπερένταση αἰσταντικότητας, ἐλπίδοφόρα καρδιοχτύπια προσμονῆς, φαρμάκια τῆς ταπεινώσης, καταφύγιο πρὸς τ’ ἀσύλλητα βάρη τοῦ «εἶναι», ἐκστατικὸ ἐνατένισμα τοῦ ἐγὼ σὲ κάποιες γλυκὸφωτες ὥρες καταπράσινης μοναξιάς, κι ὕστερα τὸ λιώσιμο τῆς ψυχῆς μέσα στ’ Ἄπειρο, τὸ ζαλισμένο σμίξιμο μὲ τὸ τρεμούλιασμα τοῦ φύλλου, μὲ τὸν παλμὸ τοῦ Κόσμου, νά, οἱ πηγὲς πὸν ἐνσαρκώνουν τὴν ἔννοια «ἀνθρώπος» στὸ Ρουσό. Τὸν ἀνθρώπο αὐτὸς θὰ τὸν γνωρίσει παραβαθαίνοντας τὴν κάθε κατάπτωση τοῦ ἐνστικτοῦ του, τὴν κάθε ἐξαύλωση τῆς ἀρετῆς του. Τὸν ἀνθρώπο ὁ Ρουσό θὰ τὸν ζήσει. Γι’ αὐτὸ μέσα σ’ ὅλο του τὸ ἔργο θὰ μᾶς δώσει τὸν τύπο

ἐνὸς μονάχα ἀνθρώπου, τοῦ ἑαυτοῦ του. Θὰ πλησιάσει ἔτσι πολὺ πρὸς τὴν οὐσία τῆς ἀνθρώπινης φύσης, καὶ θὰ μᾶς μάθει πὼς, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ὁ «ἀνθρώπος» δὲν εἶναι γενικὴ ἔννοια ἀναλύσιμη σ' ἓνα ἀπλὸ στοιχεῖο, τὴν αἴσθησιν τοῦ Condillac, πὼς δὲ μπορεῖ ὁ μηχανικὸς συνειρμὸς νὰ μᾶς ἐξηγήσει ὅλη τὴν ἐκπληκτικὴ ποικιλία τῆς ψυχροσύνης μας. Ὁ Ζὰν Ζὰκ δὲ θὰ φύγει ποτὲ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο πού γνωρίσε μέσα του. Θὰ μιμηθεῖ πολλὰς φορὰς τοὺς σύγχρονους του, πλάθοντας καὶ αὐτὸς ἀφηρημένους ἔννοιους, σὰν τοῦ «φυσικοῦ ἀνθρώπου» λ. γ. γιὰ νὰ βγάλει ἀναλυτικὰ ἀπὸ μέσα τους συμπεράσματα καὶ συστήματα. Μὰ στὸ βάθος, ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος θά ναι πάντα ὁ ἴδιος μὲ τὶς ἀσυνέπειες καὶ τὶς ἀντίθετες, πού ἓνα «ἐγὼ» τόσο πλούσιο καὶ ἀπειθάρχητο σὰν τὸ δικό του μοροῦσε νὰ κλείνει μέσα του.

Ὁ Ρουσσὸ θὰ μᾶς μάθει, πὼς ἀνθρώπινη φύση θὰ πεί ἄτομα, πὼς τὸ κάθε ἄτομο εἶναι ὄχι μονάχα διαφορετικὸ ἀπὸ τὰλλα, μὰ πολλὰς φορὰς ἀντίθετο καὶ πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Θὰ μᾶς τὸν δείξει τὸν ἄνθρωπο γεμάτο στοιχεῖα, πού δὲ μποροῦν ν' ἀναλυθοῦν τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο γιὰ νὰ φτάσουν τὴ γαλήνη τῆς ἀπλότητος, στοιχεῖα ἑτερόγωνα καὶ ἀδιάλλαχτα, πού μὲ τὴν πάλη τους γεννοῦν τὸν πόνο ἢ τὴ νίκη, τὰ δυὸ πρὸ γόνιμα προνόμια τῆς ἀνθρώπινης μοίρας. Πολὺ πρὶν βγάλει ὁ Φάουστ τὴν κραυγὴ τοῦ ψυχικοῦ διχασμοῦ μὲ «zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust», εἶχε γράψει ὁ Ρουσσὸ στὶς Confessions «Deux choses presque inaliabiles s' unissent en moi, sans que j' en puisse concevoir la manière.»

Ὁ Ρουσσὸ μὲ τὴ ζωὴ του μᾶς ἔμαθε καὶ κάτι ἄλλο, μιὰν ἀλήθεια πολὺ πικρὴ: πὼς τὸ ἄτομο, ἅμα θελήσει νὰ ζήσει πλέρια τὸ κάθε ἐσώβαθο του ὀρμη-νεμα, ἀντιστρατέβεται στὴν ὁμοιομορφία πού ἐπιβάλλει ἡ συντήρησις τῆς κοινωνίας, καὶ τὴν ἀτίθασιν πρωτοβουλία του καὶ τὸ ἀναφομοίωμα του τὰ πληρώνει μὲ τὴν ἦττα. Τὰ πληρώνει, ὅπως ὁ νεκρὸς τῆς Ἑρμενουβίλ, μὲ τὴν ἀδιάκοπην παρεξήγησιν, μὲ τὴν ἀπομόνωσιν, μὲ τὸ σάλεμα τοῦ λογικοῦ στὸ τέλος, γιὰ τὸ «λογικὸ» μας θρέφεται μονάχα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν μας ὑπόστασιν, καὶ γεννιέται ἴσως κίόλας μονάχα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν.

* *

Κατὰ πόσο ὁ Ρουσσὸ στάθηκε ἰδρυτὴς τοῦ αἰσθηματικοῦ ἀτομικισμοῦ, μιᾶς θεωρίας, πού ὄρισε γιὰ κριτήριον καὶ γιὰ τὴν ἐχτίμησιν τῆς πραγματικότητος τὸ αἶσθημα τοῦ ἀτόμου, μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ διαπιστώσει, οἰχροντας μιὰ ματιὰ στὰ ἔργα του. Αὐτοῦ μέσα θὰ ἰδεῖ ἀκόμη, πὼς ἡ ἐγὼλατρεία τοῦ Ρουσσὸ εἶναι ἡ μόνη του ἀρχὴ πού πιστὰ ἀκολούθησε ὡς τὸ τέλος, γιὰ τὴν ἐξγαίνε ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ ζωὴ καὶ ὄχι ἀπὸ μιὰ φιλοσοφικὴ καὶ προσχηματισμένη σκέψιν. Τὸ μῖσος του γιὰ τὴν κοινωνία, ἡ μισανθρωπία, ἐκφράζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν δυὸ του λόγους. Δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀμερόληπτου κριτικῆς, παρὰ τοῦ τὴν ὑπαγορέβει ἢ εἰλικρίνεια τοῦ δυσαρεστημένου τοῦ «ἐγὼ». Οἱ βιογράφοι του καὶ οἱ ἐξομολόγησες τοῦ ἴδιου μᾶς ξεσκεπάζουν τί χτύπημα δέχτηκε ὁ προστατεβόμενος τῆς Mme de Warens, ὅταν, ἀφήνοντας τὸ σπιτί της ὅπου ἐπὶ χρόνια εἶχε σταθεῖ τὸ κέντρο κάθε θεμιτῆς καὶ ἀθέμιτης φροντίδας, βρέθηκε στὸ Παρίσι ντροπαλὸς βιοπαλαιστῆς καὶ ἄσημος. Παραπεταμένος μέσα στὴν τότε ξετοίπωτη γλιδὴ τῆς σκέψης καὶ τῆς ζωῆς ὁ Ρουσσὸ ἐκδικιέται τὸν ἐπισκισμὸν του μὲ τὴν ἀηδία του

γιὰ τὸν τριγύρω του κόσμον. Ὅμως ἄς μὴν ξεχνᾶμε, πὼς ὁ κόσμος αὐτὸς ἦταν τὰ παριζιάνικα σαλόνια μὲ τὴν κυνικὴ εἰρωνία τους καὶ τὶς ἐγκεφαλικὰς καὶ ἄσελ-γεγες κυρίες τους, πού μπροστὰ τους αὐτὸς ὁ ἀλήτης τῆς Γενέβης, αὐτὸς ὁ ἀκατά-λληλος γιὰ τὸν ἔρωτα ἄντρας, τὰ χάνει ἀπὸ ἀδεξιότητα καὶ ντροπὴ. Ἄμα συλλο-γιστοῦμε πόσο, στάθηκε ἄνθρωπος πάντα ὁ Ρουσσὸ στὴν κάθε του κρίσιν, δὲ θὰ παραξενεφτοῦμε γιὰ τὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς λόγους, πού τὸν ἐσπρωξαν στὴν παράδοξιν του θεωρία, ἦταν ὅλες οἱ δυσκολίες καὶ μικροαπογοήτεις τῆς δικῆς του κοινωνι-κῆς ζωῆς. Τὰ πορίσματα τῆς πείρας του τὰ γενίκεψε ἀπόλυτα.

Τὸ μῖσος του γιὰ τὸν πολιτισμένον κόσμον τοῦ τὸ δυνάμωσε περισσότερο ἡ πεποιθισιν, πὼς ὁ ἴδιος, μακριὰ ἀπὸ τὴν κάθε ἐπίδρασιν τοῦ πολιτισμοῦ, φύλαξε ἀμόλεπτη μέσα του τὴν ἀγνότητα τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ θὰ μᾶς μιλήσει γιὰ τὰ ἱερότερα πράγματα μ' ἓναν ἐγὼχαρο λυρισμὸν. Ἀποκαρδιωμένος ἀπὸ τὴν πραγματικότητα θὰ γυρέψει νὰ ζήσει μὲ τῆς φαντασίας του τὸν πυρετὸ ὅ,τι δὲ μπόρεσε νὰ χαρεῖ μέσα στὴ μίξερια τοῦ κόσμου. Ἐτσι, ὅταν μιὰν ἀνοιξὴ τὸ φῶς ξανάρχισε νὰ ὀριμάζει τὴν προσομνὴ καὶ μέσα στὶς γερασμένες ἀκόμη φλέβες, ἔνωσε καὶ αὐτὸς τὴν ἀνάγκην μιᾶς χίμαιρας, γεμάτης ὅσες εὐτυχίες τοῦ εἶχε ἀρνηθεῖ ἡ ζωὴ. «Βλέποντας, λέει ὁ ἴδιος, πὼς τριγύρω μου τίποτε δὲν ἦταν ἀντά-ξιο μὲ τὸ παραλήρημα μου, τὸ ἔθρεψα ἐγὼ μόνος μου μέσα σ' ἓνα ἰδανικὸν κόσμον, πού ἡ ὄνειροπλάστρα φαντασία μου τὸν γέμισε μὲ ἀνθρώπους, ὅπως τοὺς ποθοῦσε ἡ καρδιά μου.»

Καὶ ἔσχισε τότε ὅλες τὶς λαχτάρες, πού ὡς τὰ 45 του χρόνια εἶχαν σωριαστεῖ στὴν ψυχὴ του, στὶς σελίδες τῆς «Nouvelle Heloise» καὶ χάρηκε ἐπὶ τέλος τὸν ἔρωτα ἐκεῖ μέσα, ἓναν ἔρωτα πασίχαρο καὶ ἄνομο σὰν ἔνστιχτο. Νά, ποῦ εἶναι, μέσα στὰ ἔργα του, τὸ βιβλίον πού ὁ Ζὰν Ζὰκ τόγραψε προπάντων γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἐνας ὀραματισμὸς, ὅπως μονάχα αὐτὸς ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος, ὁ καταλυτῆς τῆς κάθε πρόληψης καὶ τοῦ κάθε θεσμοῦ, μποροῦσε νὰ τὸν χαρεῖ. Καὶ ὕστερα, ἅμα τὸ πάθος του πέρασε τὴν κάθε στιγμὴν, τὸν κάθε χρωματισμὸν τῆς ἐρωτικῆς ὑπερέντασης, τότε ξύπνησε—στὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἔργου—ὁ Ρουσσὸ, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὶς ἰδέες του γιὰ τὴν ἠθικὴν ἐξύψωσιν, πού πάντα τὶς ἀντιλοῦσε ἀπὸ τὴν αἰσθη-ματικὴν του φυσιογνωσία. Ἀφοῦ ἔζησε τὸ ρόλον τοῦ δασκάλου—ἐραστή, ἀφοῦ μὲ τὴν μαθήτριά του πίστεψαν τὸ ἐνστιχτο γιὰ ἀρετὴν, γυρέβει τώρα ἄλλες συγκινήσεις, πρὸ ἐξαῦλωμένες. Φαντάζεται τὴ γαλήνη τῆς οἰκογενειακῆς γωνίας μὲ ὄλον τὸ ζῆλον τοῦ ἀπόκληρου. Τὸ περίεργον ὅμως, τὴν οἰκογένειαν δὲν τὴ φτιάει ὁ ἴδιος μὲ τὴν Ἰουλίαν, τὴν μαθήτριά του. Ἴσως, ὅπως εἶπε κάποιος κριτικὸς, γιὰ τὸ αὐτὸ θάδινε ἓνα κοινὸ τέλος στὸ βιβλίον του. Ἴσως ὅμως περισσότερο ἐπειδὴ ἡ πλούσια ψυχὴ του εἶχε ἀνάγκην νὰ ζήσει τὴν ὑγείαν πού μᾶς χαρίζει ἡ εὐτυχία, ἡ φτιαγμένη μὲ τὴν θυσίαν καὶ τὸ σβύσιμον μας. Ἡ Ἰουλιὰ λοιπὸν παντρέβεται μ' ἓνα γερὸν ἄν-θρωπον καὶ μεγαλώνει παιδιὰ μέσα σὲ μιὰ φυσικὴν οἰκογενειακὴν ἀτμόσφαιραν. Μὰ ὁ Ρουσσὸ δὲν ἀποφασίζει νὰ ἐξαφανιστεῖ ὁ ἴδιος μέσα ἀπὸ τὸ ὑπόδειγμα τῆς τέλει οἰκογένειας πού μᾶς προσφέρει. Καὶ ἔχουμε ἔτσι ἓνα σύνολον περιέργους συνδυασμοῦς, ὅπου ὁ πρῶτος μνητῆς τῆς γυναικῆς γίνεται ὁ ἀδελφικὸς φίλος τοῦ νέου ἀντρογόνου καὶ ὅπου μιλοῦνε ὅλοι τους γιὰ τὰ περασμένα μὲ μιὰ ψυχραιμία καὶ ἐξιδανικέψιν πολὺν περίεργον. Ὁ Ρουσσὸ χαίρεται τώρα τὴν γραφικότητα τῆς οἰ-κογενειακῆς ἀρετῆς, ἀφοῦ χόρτασε τὸν ἔρωτα. Ἐτσι γιὰ νὰ νιώσει δυὸ μεγάλες συγκινήσεις, στὸ ἴδιο ἔργον συμβιβάζει δυὸ κατὰστασες ἀσυμβίβαστες.

‘Ολόκληρη ή «Nouvelle Héloïse» μάς ξεσκαπάζει μιάν εσωψυχη ανάγκη του συγγραφέα : να ζήσει, να κλάψει, να αναλύσει τον εαυτό του. Το «εγώ» του αφετηρία, το «εγώ» του τέλος. Γι’ αυτό δημιουργεί μιιά ατμόσφαιρα όχι τόσο για να την έμψυχώσει με προσχηματισμένες θεωρίες του για την ιδανική οικογένεια, παρά για να βάλει μέσα της τον εαυτό του κέντρο και να της ζητήσει την κάθε χτυπητή συγκίνηση, που χρειάζεται ή ευαίσθησία του. Γι’ αυτό και εγκαινιάζει τη φύση σά φόντο, όπου θά ξετυλιχτούν οι πιο υπερέντονες στιγμές του έργου. Τη φύση την έχει ανάγκη ο Ρουσό. Μέσα της μονάχα θά μπορέσει άνεμπόδιστα κι υποβλητικά να ζαλιστεί από το ένατένισμα του εαυτού του και νακούσει της ψυχής του το μονόλογο.

Τά εκπαιδευτικά συστήματα και τά παιδαγωγικά έργα ήσαν πολύ επίκαιρα με τους αναμορφωτικούς πόθους του 18ου αιώνα. ‘Ας κοιτάξουμε άν τουλάχιστο μέσα στον «Αιμίλιο» του ο Ρουσό παραμέρισε τον εαυτό του προστά στο υπόδειγμα της άγωγής που φιλοδόχησε να προσφέρει. Είπαν πως ή πρώτη ίκανοποίηση, που επιδίωξε ο Ζάν Ζάκ γράφοντας αυτό το βιβλίο, ήταν να ξαναζήσει τά παιδιάτικα και τά έφηβικά του χρόνια, την εποχή όπου μακριά από οικογένεια και σχολείο δέχτηκε με τρόπο, πολύ όμως συχνά, τά διδάγματα από τη φύση και τά πράματα. Την άγωγή του αυτή, τη φυσική, θέλησε να την ξαναφτιάσει πάλι, προσυλάγοντας την όμως τη φορά τούτη από την άκυβέρνητη μοίρα του τυχοδιώχτη. Πολλές σελίδες του «Αιμίλιου» μάς κάνουν να το πιστέψουμε. Φτάνει να διαβάσουμε την Profession de foi du vicairé savoyard, για να νιώσουμε πως ο άνθρωπος που με τέτοιο λυρισμό μάς περιγράφει την ανακάλυψη της ψυχής του, της συνείδησης και του Θεού του, είναι αδύνατο να μην ξαναζει στιγμές πυρετικής άμφιβολίας και αναζήτησης, που τις γνώρισε ο ίδιος στο άνέβασμα του το τόσο όδυνηρό και δρακόνυβροχο. ‘Υστερα άμα φτάνει στην εποχή του έρωτα και του γάμου του Αιμίλιου με τη Σοφία και έπιμένει έτσι πολύ περιγράφοντας ψυχικές λεπτομέρειες που άγγίζουν συχνά τη φυσιολογία του έρωτα ξαναβρίσκουμε τον άνθρωπο που λαχταράει να ζήσει έστω και στο χαρτί μονάχα ό,τι δέ γνώρισε στη ζωή : τον έρωτα το μεγάλο, τη μοναδική στιγμή της ζωής μας που, λιώνοντας ψυχή και σάρκα μαζί, μάς γλυτώνει από το μαρτύριο της έχθρικά διπλής μας ύπόστασης.

Κιάν όμως ακόμα ξεχάσουμε την άμεση έγωιστική απόλαυση, που και μέσα στον Αιμίλιο έχει επιζητήσει ο συγγραφέας του, και θεωρήσουμε το βιβλίο τούτο μονάχα σαν ένα αντικειμενικό έγχειρίδιο άγωγής, πάλι θά φτάσουμε στο ίδιο συμπέρασμα, πάλι θά ξαναβρούμε ένα Ρουσό λατρευτή του άτόμου και της κάθε αξίας που ή πρωτοτυπία του κάθε άτόμου επιβάλλει. Τις παιδαγωγικές του αρχές δέ μάς τις δίνει παραταγμένες με την αναλυτική μορφή, την τόσο χαρακτηριστική της εποχής του, παρά μάς περιγράφει τη ζωή τη συγκεκριμένη ενός μονάχα παιδιού. Κι όλο του το παιδαγωγικό πρόγραμμα το προσαρμόζει και το κανονίζει σύμφωνα με την ιδιαίτερη προσωπικότητα του Αιμίλιου καθώς και με τά ιδιαίτερα περιστατικά της ζωής του. ‘Ετσι διακηρύχνει την πιο πολύτιμη αλήθεια που στάθηκε ή ψυχή της νέας παιδαγωγικής κίνησης. Τη διατυπώνει ο ίδιος μέσα στο δεύτερο βιβλίο του Αιμίλιου με τη φράση : «Κάθε πνεύμα έχει την ιδιαίτερη μορφή του και σύμφωνα μ αυτήν πρέπει να κυβερνιέται».

‘Υπάρχει ακόμη ένα σημείο που μάς πείθει αναμφισβήτητα για την απο-

θέωση του άτόμου μέσα στον Αιμίλιο. ‘Εννοούμε όλη τη μέθοδο που ο Ρουσό εγκαινιάζει μέσα στην Profession de foi du vicairé savoyard. ‘Απ’ αυτήν βγαίνει ή έγωπαρμένη έσωθεώρηση που θά σταθει άργότερα ή πηγή της ρομαντικής έμπνευσης. Σκύβοντας μέσα του ο άπλος ιερέας της Σαβοΐας, ανακαλύπτει όλον τον κόσμο που θάποτελέσει τον ήθικό του θησαυρό. Μέσα στο Σύμβολο της πίστης του Ρουσό βλέπουμε πόσο άψηφάει τις ήθικές αρχές και τά δόγματα που επιβάλλονται στον άνθρωπο άπ’ έξω με το κύρος της κοινωνικής τους προέλευσης. Το άτομο έπαρκει στον εαυτό του για ν’ άντλήσει από μέσα του όχι μονάχα την ήθική και τη θρησκεία του, παρά και την ευλάβεια που θά κάνει πιο άκαταμάχητο το κύρος τους.

Το έργο όμως όπου πιο άμεσα από τ’ άλλα ο άτομικισμός του Ρουσό παίρνει ζωή και σάρκα, είναι ή «έξομολόγηση» του. Πρώτ’ άπ’ όλα το να γράψει άπομνημονεύματα μάς δείχνει πόσο αυτός ο άνθρωπος καταγινόταν έντατικά με τον εαυτό του. Διψούσε να ξαναζήσει τον εαυτό του προστά στην ανθρωπότητα ολάκαιρη, αναλύοντας της και τις πιο άπόκρυφες και άνομολόγητες στιγμές της ύπαρξης του. Τις διαλάλησε με ειλικρίνεια, που κανένας ως τότε δέν είχε τολμήσει να δείξει. Κι άνοιξε έτσι όριστικά το δρόμο για τη θρησκεία του ύποκειμενισμού, που θά μάς δώσει άργότερα τις σπαραχτικές ή και μονάχα κλαψιάρικες αυτοανάλυτες της ρομαντικής σχολής.

Ούτε μιιά στιγμή ο Ζάν Ζάκ μέσα στην «έξομολόγηση» του δέν άφομοιώνεται με τον ‘Αλλο κι ούτε θά μπορέσει να ζήσει άπρόσωπα και ψύχραιμα τη ζωή ενός τρίτου. ‘Ολοι κι όλα που θά παρελάσουν μέσα από τά 12 βιβλία του έργου τούτου θά έχουν λόγο και κέντρο της ύπαρξης τους την ευαίσθησία του Ρουσό. ‘Ολα θά κατασταλάξουν σε έναν ύποκειμενισμό άμίμητου ύψους και έντασης. ‘Ετσι θά ξετυλίξει μπρός στα μάτια μας τους διάφορους κυματισμούς, που πραγματοποίησε το «εγώ» του, ανάμεσα στην πιο χριστιανική και ντροπαλή ταπεινοφροσύνη και στην πιο άγέρωχη αυτάρκεια. Θα μάς ιστορήσει στιγμές ανισόροπες και συγκινήσεις πλούσιες σαν την παραφροσύνη. Θα σταματήσει σ’ ένα σωρό λεπτομέρειες, άσήμαντες για μάς, μα γλυκοθύμητες για κείνον. Θάχει μάλιστα και την ειλικρίκεια να πει : «Το ξέρω πως ο αναγνώστης δέν έχει και πολλή όρεξη να τά μάθει όλ’ αυτά· εγώ όμως νιώθω την ανάγκη να του τά πώ » (Βιβλ. Α’). Που θά βρει κανείς τόσο άπλά είπωμένο το σύμβολο της έγωλατρίας :

Πώς ο Ρουσό εγκαινιάζει μιιά νέα εποχή θά το νιώσουμε σαν αναλογιστούμε τη διαφορά του με τον ‘Ελβέτιο λ. χ. πιστό αντιπρόσωπο του 18ου αιώνα. ‘Ο ‘Ελβέτιος πίστεψε, πως οι άνθρωποι γεννιούνται ψυχικά ίσοι και πως οι πνευματικές και ήθικές τους διαφορές χρωστούνται μονάχα στις διαφορετικές συνθήκες όπου ζει ο καθένας μας. ‘Ο Ρουσό όμως έγραψε στο πρώτο βιβλίο μέσα στην έξομολόγηση του : «Μονάχα μεγαλώνοντας μπήκα στη συνειθισμένη τάξη των ανθρώπων. ‘Η γέννηση μου με είχε τοποθετήσει έξω άπ’ αυτούς».

‘Ο λυρισμός του ύψώνεται άποκλειστικός κι άπόκοσμος σαν δραματισμός μέσα στο τελευταίο του έργο : «‘Ονειροπολήματα ενός μοναξιώτη περιπατητή». Το έργο αυτό είναι ή άπολύτρωση του από την καταδίωξη του ‘Αλλου. ‘Ο Ρουσό έχει γλυτώσει πια από την τυραννία της σκέψης, αυτής δηλαδή της ανθρώπινης ικανότητας που ο προορισμός της είναι να μάς κάνει συνειδητή την ύπόσταση μας με μιιά άδιάκοπη σύγκριση με τον ‘Αλλο. Τον βλέπουμε παραδομένο σ’ έναν

παροξυσμό γαλήνης και παθητικότητας. «Τριγύριζα νωθρά, μᾶς λέει, στα βουνά και τὰ δάση και δὲν τολμούσα νὰ σκεφτῶ ἀπὸ φόβο, μήπως ξυπνήσω τοὺς καιμούς μου... Τὸ κύλισμα τοῦ νεροῦ, ὁ ἀδιάκοπος φλοῖσβος του, πότε πότε πὶδ δυνατὸς, χαϊδέβοντας ἀκατάπαυτα τὴν ἀκοή και τὰ μάτια μου, ἀντικατάστανε τὸ κάθε ἐνδόμυχο σκίσημα πὸν ὁ ρεμβασμὸς εἶχε σβύσει μέσα μου, και με ἄφηνε νὰ νιώσω τὴ χαρὰ τῆς ὑπαρξῆς χωρὶς νὰ κάνω τὸν κόπο νὰ σκεφτῶ». «'Ας ἀφεθῶ δλόκληρος στὴ γλύκα μιᾶς συνομιλίας με τὴν ψυχὴ μου, γλύκα μοναδική, πὸν δὲ θὰ μπόρῃσουν ποτὲ νὰ μοῦ ἀφαιρέσουν οἱ ἄνθρωποι». Κι ἔτσι, τσακισμένος ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἐτοιμάζει τὸ σβύσιμο του μέσα στὴν ἀμόλεπτη φύση, τὸν παλιὸ αὐτὸ σύντροφο και μάρτυρα τῆς κάθε δλοκληρωτικῆς δικῆς του στιγμῆς. Ἡ τρέλα του ξεπερνάει τὰ ὄρια τῆς μεγαλοφυΐας. Μᾶς δίνει τὸ πὶδ πονεμένο και ἀληθινὸ, τὸ πὶδ ἀσύγκριτο βιβλίον τοῦ Ρουσῶ.

*
**

Μίλησα γιὰ τὰ πὶδ σημαντικὰ ἔργα τοῦ Ρουσῶ. Ὅμως φτάνοντας στὸ «Κοινωνικὸ Συμβόλαιον» βλέπουμε ξαφνικὰ κάτι σὰν ἄρνηση στὸ πνεῦμα τοῦ ἀτομικισμοῦ πὸν παρακολογήσαμε ὡς τώρα. Τὸ βιβλίον αὐτὸ, πὸν ἐμψύχωσε μιὰν ἐπανάσταση, φαίνεται δλομόναχο μέσα στὸ ἔργο τοῦ ἀληθινοῦ Ρουσῶ. Και ἀναρωτιέται κανεὶς, πῶς μπόρῃσε ὁ συγγραφέας του νὰ χειριστεὶ τοὺς ἀνθρώπους σὰ μόνάδες δμοιομορφες, πῶς μπόρῃσε νὰ ἰσοπεδώσει σύμφωνα μ' ἕνα τύπο τοὺς διαφορετικὸς ἀντιπρόσωπους τῆς ἀνθρώπινης φύσης, αὐτὸς πὸν σ' ὄλη του τὴ ζωὴ ὑποστήριξε, διεκδίκησε και κήρυξε τὴν ἰδιαίτερη του ψυχασύσταση, τὴν ἀνωτερότητα του. Θὰ μπόρῃσε ποτὲ νὰ ὑποταχτεῖ, ὁ νοσταλγὸς αὐτὸς τῆς φυσικῆς ἐλευτερίας, στὴν ἀλύγιστη κοινωνικὴ πειθαρχία τοῦ Συμβόλαιου του; Και θὰ παραδεχόταν γιὰ ἰδανικὸ τὴν ὑποταγὴ τῆς πρωτοβουλίας του, τὸ σῶπισμα τῆς κάθε ἐνδόμυχης του ὁρμῆς, τὸ ρύθμισμα τελοσπάντων δλόκληρης τῆς ζωῆς του ἀπὸ μιὰ θέληση πὸν δὲ θάταν καθάρια ἡ δικὴ του, παρὰ ἡ «γενικὴ θέληση»;

Νὰ γιὰ τὸ «Κοινωνικὸ Συμβόλαιον» παρουσιάζεται σὰ μιὰ ἀσυνέπεια τοῦ Ρουσῶ. Τὴν ἀπόλυτη ὅμως ἰσότητα και τὴν κυριαρχία τοῦ λαοῦ πὸν θεμελιώνει ἐκεὶ μέσα, δὲν ἄρρηξε πολὺ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ κι ὁ ἴδιος. Ἀκόμη και μέσα στὸ «Συμβόλαιον» του, ἀφοῦ ἰδρῦσει τὴν πολιτεία με τὴ θεληματικὴ προσχώρηση ὄλων τῶν μελῶν της, τὴ στιγμὴ πὸν πάει νὰ τὴν ὀπλίσει με νόμους ἀναρωτιέται: «Πῶς ἕνα τυφλὸ πλῆθος πὸν συχνὰ δὲν ξέρει τὴ θέλει, γιὰ τὸ ἴδιο σπάνια καταλαβαίνει πὸν θάταν τὸ καλὸ του, πῶς θὰ καταπιανότανε μοναχὸ του ἕνα ἔργο τόσο μεγάλο, τόσο δύσκολο σὰν τὴ νομοθεσία»; Καὶ λίγο παρακάτω τονίζει ὁ ἴδιος, πῶς εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει ἕνας νομοθέτης ἱκανὸς νὰ ξεχωρίσει τὸ καλὸ, νὰ τὸ θελήσει και νὰ τὸ ὑποδείξει στὸ λαὸ. Τὸ προνόμιο λοιπὸν τοῦ ἐνὸς, τοῦ ξεχωριστοῦ καθιερῶνεται, και ἔτσι ξαναβρίσκουμε πάλι τὸν αἰώνιον Ρουσῶ, πὸν ποτὲ δὲ συγκατάνεψε νὰ ἰσοπεδωθεῖ με τὸ πλῆθος.

Ἐκεὶ ὅμως, ὅπου ἡ ἀντίφαση του πρὸς τὸ «Συμβόλαιον» του μᾶς παρουσιάζεται δλοφάνερα και με πλέρια συνέπεια με τὸν ἀληθινὸ ἑαυτὸ του, εἶναι ἡ ἀλλογραφία του. Στὶς 26 Ἰουλίου 1767 γράφει στὸ μαρκήσιο ντὲ Μιραμπῶ: «Τὸ μεγάλο πολιτικὸ πρόβλημα, ἰσάξιο με τὸν τετραγωνισμό τοῦ κύκλου στὴ γεωμε-

1 Βιβλίον Β'. Κεφ. ΣΤ'. σελ. 259—260 ἔκδοση Garnier.

ρία, νὰ πὸν εἶναι: νὰ βρεθεῖ μιὰ κυβέρνηση πὸν νὰ τοποθετήσῃ πραγματικὰ τὸ νόμο ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ἄν ἡ τέτια κυβέρνηση μπόρῃ νὰ βρεθεῖ, ὡς τὴν ἀναζητήσουμε. Ἄν ὅμως εἶναι ἀδύνατο... και ὁμολογῶ μ' ἀφέλεια πῶς γιὰ μένα εἶναι ἀδύνατο, φρονῶ τότε, πῶς πρέπει νὰ τραβήξουμε στὴν ἄλλη ἄκρη και νὰ τοποθετήσουμε ἀμέσως τὸν ἄνθρωπο ὅσο μπόρῃμε πὸν ψηλὰ ἀπὸ τοὺς νόμους. Νὰ ἐγκαταστήσουμε λοιπὸν τὸν αὐθαίρετο δεσποτισμὸ, τὸν πὶδ αὐθαίρετο πὸν μπόρῃμε». Καὶ στὰ 1768 σ' ἕνα του γράμμα στὸν πατριώτη του ντ' Ἰβερνούα, μιλώντας γιὰ τὶς ταραχὲς τῆς Γενεύης, λέει: «...νὰ φύγετε ὄλοι σας ἀπ' αὐτὸν τὸν τόπο μιὰ μέρα μεσημέρι, ὄλοι μαζί με τὶς γυναῖκες και τὰ παιδιὰ σας. Ἀφοῦ εἶναι ἀνάγκη νὰ σηκώνετε ἀλυσίδες, πηγαίνετε νὰ ὑποφέρετε τουλάχιστο τὸ ζυγὸ κανενὸς μεγάλου πρίγκιπα κι ὄχι τὸν ἀνυπόφορο και μισητὸ ζυγὸ τῶν δμοίων σας.» Δύσκολα πιστέβει κανεὶς, πῶς ὁ συγγραφέας τοῦ «Συμβόλαιου» μπόρῃσε και χάραξε αὐτὴν τὴν τελευταία φράση.

Κι ἄν ὅμως παραβλέψουμε δλωσδιόλου τὶς ἀντίφασες τοῦ Ρουσῶ, πάλι τὸ «Συμβόλαιον» δὲ μοῦ φαίνεται δλωσδιόλου ἀνεξήγητο πλάι στὸ ἄλλο του ἔργο. Ἦταν φυσικὸ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς, πὸν πίστεβε πῶς μέσα του φώλιαζε ἡ ἀλήθεια, νὰ καταπιαστεῖ κι ἕνα σχέδιο κοινωνικῆς ἀναγέννησης. Στὸ ἔργο αὐτὸ εἶχε ὄ,τι ἔπρεπε γιὰ νὰ ἀπλώσει τὴ δικὴ του θέληση και νὰ μᾶς τὴν παρουσιάσει νομοθετικὴ. Ὁ Ρουσῶ με τὸ «Συμβόλαιον» κανόνιζε τὴ σχέση τῶν ἄλλων ἀπὸ ψηλὰ. Ἰσως ἡ ἐλευτερία, πὸν ἀφαίρεσε ἀπὸ τὰ ἄτομα, νὰ τοῦ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὸ παντεξούσιο τοῦ νομοθέτη. Καὶ εἶδαμε πῶς δὲν παράλειψε ν' ἀναγνωρίσει τὴν ἀναγκαιότητα και τὴ χρησιμότητα ἐνὸς ἐμπνευσμένου ὁδηγοῦ και σ' αὐτὸ ἀκόμη τὸ πλαίσιο τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας τοῦ λαοῦ. Γράφοντας λοιπὸν τὸ «Συμβόλαιον» ἴσως συνειδητὰ ἢ και ὑποσυνείδητα νὰ μεθοῦσε ἀπὸ τὸν ὁραματισμὸ μιᾶς πολιτείας, πὸν θὰ κυβερνιόταν με τοὺς δικὸς του νόμους. Μ' ἕνα τέτιο ὄνειρο ἔβρισκε τρόπο νὰ χαρεῖ τὴν ὑπεροχὴ του ἀκόμη και μέσα στὴν ἰσοπεδωτικὴ πειθαρχία τῆς ἰδανικῆς του Κοινωνίας.

*
**

«Θέλω νὰ δείξω στοὺς ὁμοίους μου ἕναν ἄνθρωπο με ὄλη τὴν ἀλήθεια τῆς φύσης του. Κι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος θὰ εἶμαι ἐγὼ. Νιώθω τὴν καρδιά μου και τοὺς γνωρίζω τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν εἶμαι φτιαγμένος σὰν κανένα ἀπ' ὄλους πὸν ἔχω ἰδεῖ. Τολμῶ νὰ πιστέψω, πῶς δὲν εἶμαι φτιαγμένος σὰν κανένα ἀπ' ὄσους ὑπάρχουν. Ἄν δὲν ἀξίζω περισσότερο, εἶμαι τουλάχιστο ἀλλιότικος.» Με τὰ λόγια αὐτὰ, γραμμένα στὴν ἀρχὴ τῆς «ἐξομολόγησῆς» του, ὁ Ρουσῶ μᾶς ξεσκεπάζει τὸ ἐλατήριο πὸν, μέσα σ' ἕναν αἰῶνα ἐγκεφαλικῆς δμοιομορφίας, τὸν ἔκανε τὸν ἴδιο τόσο λυρικὰ διαφορετικὸ. Ξεκίνησε μαζί με τοὺς σύγχρονους του ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ὅμως τὸ πρῶτο πὸν ξεχώρισε μέσα στὴν κοινωνία και πὸν τὸν θάμπωσε ἦταν ὁ ἑαυτὸς του. Δεσμῆφτηκε ἀπὸ τὸ πρόσταγμα τῆς ἐσωτερικῆς του πλούσιας ὁρμῆς και μᾶς ξεσκέπασε τὸν ἐσωτερικὸ του πλοῦτο σὲ μιὰ θεωρία, ὅπου πλημυρίζει ἡ ἐχθρικότητα, ἡ ἐπανάσταση δηλ. πὸν γεννιόταν μέσα του ἀπὸ τὴν κάθε του σχέση με τὸ σύνολο. Ἔτσι αὐτὸς στέκεται σὰν γέφυρα, πὸν μέσα στὴν ἱστορία τῆς ψυχικῆς μας ἐξέλιξης γεφυρώνει τὸ κήρυγμα τῆς ἀνθρώπινης δμοιομορφίας τοῦ 18ου αἰῶνα με τὴν κατοπινὴ διεκδίκηση τοῦ πρωτότυπου και αὐταρκτοῦ ἀτόμου. Τὸ ἔργο του εἶναι μιὰ ἐπανάσταση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, πὸν ἀρνιέται νὰ ἀνταλλάξει

τὸ ἐγώχαρο παραλήρημα τοῦ ἀτόμου, τοῦ πάντα διαφορετικοῦ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, μὲ τὸ λογικὸ συμβιβασμὸ τῆς ὁμαδικῆς ἀφομοίωσης. Κλείνει γι' αὐτὸ μέσα του ὅλα τὰ ψυχικὰ στοιχεῖα, πὺ θὰ ξετυλιχτοῦν ἀργότερα στὰ διάφορα λογοτεχνικὰ εἶδη τῆς ρωμαντικῆς σχολῆς. Ὁ Ρουσό ἔχει προετοιμάσει τὴν κλασιάρικη μοναξιά ὅλων τῶν χλωμόξανθων ἀπογοητεμένων, καθὼς καὶ τὴ λύσσα γιὰ τὴν ἀπόλαψη, τὴν τρικυμισμένη κι ἀχαλίνωτη, πὺ γέννησε ἡ ἐπίδραση στὶς πολὺ γερὲς ἰδιοσυγκρασίες. Καὶ δὲν τοῦ ὑπόβαλε μονάχα τοῦ ρωμαντισμοῦ τὸ ψυχικὸ του περιεχόμενο, τοῦ ἐτοίμασε ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ κατάλληλο πλαίσιο γιὰ τὴ θρησκεία τῆς ἐγωλατρείας. Ἡ φύση, πὺ τόσο πιστὰ συντρόφευε τὴν ποικιλόμορφη ζωὴ του, ἔγινε καὶ γιὰ τοὺς μοναξιῶτες τοῦ 19ου αἰώνα ὁ πιὸ ὑποβλητικὸς καὶ καθαρτήριος σύντροφος τοῦ ἀνθρώπινου πόθου καὶ τῆς τύψης.

Παρ' ὅλο πὺ ὁ Ρουσό μὲ τὸ «Συμβόλαιο» στάθηκε ὁ ἐμπνευστὴς γιὰ τοὺς ἀρχηγοὺς μιᾶς πολιτικῆς ἐπανάστασης, ἡ πραγματικὴ, ἡ πιὸ μεγάλη ἐπανάσταση πὺ ἔφερε τὸ ἔργο του εἶναι καθαρὰ ψυχικὴ. Χτύπησε τὸν ἰδανικὸ τύπο τοῦ ἀνθρώπου πὺ μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει τὴν κοινωνία. αὐτὸν πὺ ἔχει ἰσοροπήσει μέσα του τὸ κοινωνικὸ μὲ τὸ ἀτομικὸ «ἐγὼ»—ἰσοροπία ὅμως πὺ πετυχαίνεται προπάντων μὲ τὴν καταδίκη σὲ ἀτροφία τοῦ δεύτερου. Ὁ Ρουσό ἦταν ἀνίκανος τὴν ὁμαδικὴ ψυχολογία νὰ τὴ λυώσει μέσα στὸ χείμαρρο τῆς δικῆς του ὁρμῆς. Ὅσο κιὰν εἶναι ἀλήθεια, πὺς ἡ κοινωνικὴ ἐπίδραση γεννάει τὴν ψυχολογία τῶν ἀτόμων, μὴν ξεχνάμε ὅμως, πὺς τὸ κάθε ἀτομο τὴ δέχεται καὶ ἀντενεργεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἰδιαίτερη ὑφὴ του. Ἡ ὑφὴ λοιπὸν τοῦ Ρουσό ἦταν ὁλότελα ἑτερόγωνα κι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν κοινωνία καὶ τὴ στιγμὴ ἀκόμη πὺ δεχόταν τὴν ἐπίδραση τῆς ἀντιδροῦσε μὲ πόλεμο καὶ ποτὲ μὲ ἀφομοίωση.

Ὅσο ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ, θὰ χρωστάει τὴν ὑπαρξὴ της στὸ ξεχώρισμα τοῦ «Ἐγὼ» ἀπὸ τὸ «Μὴ-ἐγὼ», ὁ Ρουσό θὰ εἶναι συγγραφέας πὺ θάχει πάντα τὴ δύναμη νὰ τὴν συγκινεῖ. Αὐτὸς πὺ τὸ ἐγὼ του τόκανε συνείδηση, ἀνθρωπότητα, θρησκεία, θὰ στέκεται πάντα ὁ μέγας μάρτυρας τοῦ ὑπερανθρώπινου, ὁ ἀνθρωπος πὺ δὲ λογάρισε πὺς τὸ ἀνθρώπινο εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα κοινωνικόν.

Θὰ ἔρχεται, σπάνια εἶναι ἀλήθεια, ἡ ρωμαντικὴ συντροφιά τοῦ Ρουσό νὰ μαθαίνει στὸν ἀνθρώπο τὴν περιφάνεια τοῦ πόνου πὺ ἔνωσε κάποτε, θυσιάζοντας συνειδητὰ τὴν πρωτοτυπία του μπροστὰ στὸ ὁμαδικὸ τὸ πρόσταγμα. Θὰ μᾶς χαρίζει, σὲ κάποιες λιγοστὲς ἐπαναστατημένες ὥρες τῆς πολιτισμένης μας ζωῆς, τὸ δέος τοῦ ἀποκλειστικὰ δικοῦ μας ρυθμοῦ. Ἡ θυσία του, φωτίζοντας τὸ κάθε μας ἀνήμπορο στασίασμα, θὰ μεγαλώνει τὴν ἀγριάδα τοῦ κενοῦ τριγύρω μας καὶ θὰ μᾶς καταγγέλλει τὸν ἀσήκωτο κίντυνο τῆς ἀπομονωμένης πρωτοτυπίας. Καὶ κάποτε, πολὺ πιὸ σπάνια, σὲ κάτι μοναδικὲς ἀναλαμπὲς ψυχικῆς διαύγειας, ἡ θύμιση του θὰ μᾶς συντρίβει ἀπὸ ντροπὴ γιὰ τὴ στειρότητα μας καὶ θὰ ξυπνάει μέσα μας μὲ ἀγωνία ἓνα μυστήριον, μιὰν ἐρώτηση: «Ὡς ποιά βάρη μας θὰ ἀπλωθεῖ ἡ μηχανοκρατούμενη κατακτητικότητα τοῦ πολιτισμοῦ;»

TIVADAR RAITH

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΑΓΝΩΣΤΗ ΓΗ

Ἀφοῦ οἱ οὐγγρικές, οἱ σλαβικές, οἱ ρουμανικές λύπες
εἶναι ἀπὸ χίλια τώρα χρόνια τόσο συγγενικές,
Γιατί νὰ μὴν ξαναβρίσκουμε τὸν ἑαυτὸ μας
Ἀλαλάζοντας ἐπάνω στὰ χαρακώματα τῶν ἰδεῶν;

Endre Ady.

Ἐννιά χιλιάδες ἑκατὸ σαράντα. Εἶναι παραταγμένοι κατὰ λόχους καὶ σχηματίζουν ἓνα σκοτεινὸ τετράγωνο μέσα στὴν ἀυλὴ. Ἐπιθεώρηση. Διαταγές. Ὅλα εἶναι ἑτοιμα. Καί, σὰν τελευταῖος χαιρετισμὸς, ὁ ἔθνικὸς ὕμνος, ἡ ὑπέροχη παρόρμηση τοῦ ποιητῆ Uőgösmarty:

Ὁ πλατὺς αὐτὸς κόσμος, ἄλλοῦ ἀπὸ ἐδῶ
Γιὰ σένα δὲν ὑπάρχει . . .
Εἶσαι εὐτυχισμένος, εἶσαι δυστυχισμένος,
Ἡ φυλὴ σου ἐδῶ ζεῖ, ἡ φυλὴ σου ἐδῶ πεθαίνει!

Μιὰ λύπη κάθεται ἐπάνω στὴν παράταξη. Ἡ ἀλήθεια αὐτῶν τῶν λόγων τοῦ ὕμνου διαπερνάει τοὺς ἀνθρώπους τὴ στιγμὴ, πὺ ἴσα ἴσα πάνε νὰ πολεμήσουν στὰ ξένα. Νὰ πολεμήσουν! Γιατί; Δὲν ξέρουν τίποτε. Δὲν αἰσθάνονται γιὰ τοὺς Ρώσους τὸ μῖσος, πὺ αἰσθάνεται ὁ Γάλλος ἔθνικιστὴς γιὰ τοὺς Γερμανοὺς. Δὲν ἔχουν στὸ νοῦ τους νὰ διεκδικήσουν τὴν οἰκονομικὴ ὑπεροχὴ, οὔτε νὰ συντρίψουν τὸ βιομηχανικὸ συναγωνισμό, ὅπως οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ἀμερικανοί. Καὶ προπάντων δὲν ἔχουν στὸ νοῦ τους νὰ κατακτήσουν νέες χῶρες, ὅπως οἱ Ἴταλοὶ καὶ οἱ Ρώσοι. Ἐννοῶ βέβαια τίς κυβερνήσεις τῶν λαῶν, καὶ ὄχι τοὺς ἴδιους τοὺς λαοὺς, πὺ ὅλοι θέλουν τὴν εἰρήνη. Οἱ λαοὶ αὐτοὶ ἀντιστέκονται κιόλας σὲ μιὰ κατάκτηση πὺ θὰ μεγάλωνε τὸν πληθυσμὸ τῆς τόπου τους καὶ θὰ τοὺς ἔκανε τὴ ζωὴ πιὸ δύσκολη. Τότε γιατί πάνε νὰ πολεμήσουν;

Εἶχαν βρεῖ, γιὰ τοὺς τίμιους αὐτοὺς χωρικούς, μιὰ δικαιολογία πὺ ταίριαζε στὸ ἴσιο καὶ ἱπποτικὸ πνεῦμα τους: «Πρέπει νὰ ἐκδικηθοῦμε τὴ δολοφονία τοῦ διαδόχου Φερντινάντου» (πὺ ἦταν, μέσα στὴν οἰκογένεια τῶν Ἀψβούργων, ἓνας ἀπὸ τοὺς χειρότερους ἐχθροὺς τῆς Οὐγγαρίας). Μὰ οἱ μορφωμένοι ἔνωσαν, πὺς ὁ πόλεμος θὰ ἦταν θανατηφόρος γιὰ τὴν Οὐγγαρία. Ἡ νίκη θὰ διπλασίαζε ἐπάνω μας τὸ βάρος τῆς γερμανικῆς ἐπιροῆς, ἐνῶ ἡ ἥττα θὰ ἔφερε τὸ διαμελισμὸ. Ἡ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο. Μὰ εἴμαστε ἀνίσχυροι νὰ ἀντιδράσουμε. Σύμφωνα μὲ τὸ σύνταγμα μας, ὁ βασιλιάς—πὺ ἦταν καὶ αὐτοκράτορας τῆς Αὐστρίας—εἶχε τὴν ἐξουσία νὰ κηρύξει τὸν πόλεμο, χωρὶς διόλου νὰ ζητήσει τὴ γνώμη τοῦ λαοῦ.

Φύγαμε γιὰ τὰ χαρακώματα. Ἐκεῖ μᾶς χώριζαν ἀπὸ τὸν ἐχθρὸ τὰ συρμάτοπλέγματα, μὰ δὲ μᾶς χώριζε τὸ μῖσος. Τὰ κανόνια ἔδιναν ταχτικά τὴ συναυλία τους, ὅ,τι ὅμως κάναμε ἐκεῖ, τὸ κάναμε ἀπὸ «καθῆκον».

Αυτό τὸ «καθῆκον» τὸ ἐχτελούσαμε καλά. Ἐκατόμβες ἀνθρώπινες σκέπασαν τὴ Γαλικία. Ἔγιναν τρομερές μάχες, ὅπου καταστράφηκαν ταξιαρχίες, μεραρχίες δλόκληρες, μὰ μίσος δὲν αἰστανθήκαμε.

Τὴν Κυριακὴ—σὰ νὰ εἶχε γίνει κοινὴ συμφωνία—σχεδὸν πάντοτε βασίλεβε ἡσυχία καὶ στὸ ἓνα μέρος καὶ στὸ ἄλλο. Οὔτε πυρροβολισμοί, οὔτε ἔξοδος. Οἱ στρατιῶτες μας ἔγραφαν ἐπιστολὲς ἢ τάλεγαν μὲ «τοὺς κουνιάδους των τοὺς Ρώσους», ὅπως ὀνόμαζαν τὸν ἐχθρό. Αὐτοὶ οἱ ἀνθρώποι, ὅλοι οἰκογενειάρχες, ἤξεραν πολὺ καλά, πὼς ἀντίκρου τους ἦσαν ἄλλοι ἀνθρώποι, ὅμοιοι τους, πὼς καὶ αὐτοὶ τὸ ἴδιο ἄφησαν πίσω τους γυναῖκες καὶ παιδιά, γιὰ νὰ ἐχτελέσουν τὸ «καθῆκον».

Τὰ σημεῖα αὐτῆς τῆς συναδελφοσύνης ἔγιναν ὀλοφάνερα τὶς μέρες τῆς μεγάλης γιορτῆς. Τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα, οἱ Ρώσοι ἄφησαν τὰ χαρακώματα τους. Ἄοπλοι, κρατώντας στὰ χέρια τους ψωμί καὶ μικρὰ δοχεῖα μὲ ἀλάτι καὶ μὲ νερὸ—εἶναι γιὰ τοὺς Σλάβους σημεῖα καλόβουλης πρόθεσης—ἤρθαν ἴσαμε τὶς προχωρημένες θέσεις, σὶς γραμμὲς μας, ὅπου ἀπόθεσαν τὰ δῶρα τους. Οἱ στρατιῶτες μας τοὺς δέχτηκαν φιλικὰ καὶ τοὺς πρόσφεραν κάπνo, πὼς γιὰ τοὺς Οὐγγρους στρατιῶτες θὰ πεῖ καλοδεξίματα.

Οἱ ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ ἀγρίεψαν καὶ θέλησαν νὰ σταματήσουν μὲ τιμωρίες αὐτὴ τὴν ἀδελφοποίησι. Τοῦ κάκου ὅμως, γιὰ τὸν οἱ στρατιῶτες στοὺς ἱπποτικὸν αὐτοὺς τρόπους, κληρονομία τοῦ Μεσαίωνα, ἔβρισκαν ἓνα ἰσχυρὸ θέλημα καὶ δὲν ἔκαναν ποτὲ τίποτε, γιὰ νὰ τοὺς σταματήσουν. Περίεργη πνευματικὴ κατάστασι, σὰν σκέπτεται κανεὶς, πὼς οἱ ἀνακωχὲς αὐτὲς δὲ ζήμιωσαν τὴν πειθαρχία. Μόλις περνούσαν, ὁ πόλεμος ξανάρχιζε καλύτερα.

Καὶ οἱ ἐχθροὶ μας; Ὑστερα ἀπὸ τὶς μάχες τὰ γνωρίσαμε τὰ μεγάλα αὐτὰ ξανθὰ παιδιά, εἰρηνικὸν αἰχμάλωτους, χωρὶς νὰ φοβούνται τίποτε. Παρατηρούσαμε μὲ συμπάθεια αὐτοὺς «τοὺς κουνιάδους ρώσους», αὐτοὺς τοὺς μουζίκους, πὼς τὰ μεγάλα τους μάτια μᾶς θύμιζαν τὸ γαλάζιο οὐρανὸ τῆς στέπης. Ξαρκάτωτοι, ὅπως ἦσαν, ξαναγίνονταν πάλι τίμοι καὶ μελίχοι χωρικοὶ. Μέσα στὰ τρία χρόνια, πὼς ὑπηρέτησα στὸ μέτωπο, δὲν εἶδα νὰ γίνει αἱματοχυσία χωρὶς λόγο, μέσα στὴν ἀνώφελη αἱματοχυσία. Στὴν πὶδ βίαη σύγκρουσι σώμα μὲ σώμα, τοὺς στρατιῶτες πὼς δὲν ἀντιστέκονταν καὶ παραδίνονταν, δὲν τοὺς ἔσφαζαν, οὔτε τοὺς κακοποιούσαν.

Τοὺς αἰχμάλωτους, πὼς τοὺς στέλναμε στὸ ἐσωτερικὸ γιὰ νὰ δουλέβουν, τοὺς δέχονταν οἱ χωρικοὶ μας μὲ ἀνοιχτὴ τὴν ἀγκαλιά τους καὶ τοὺς μεταχειρίζονταν σὰ νὰ ἦσαν μέλη τῆς οἰκογένειας τους. Κατοικούσαν, ἔτρωγαν, δούλεβαν μαζί τους. Ἀργότερα, ὅταν ἐγινε εἰρήνη, κάμποσοι Ρώσοι δὲ γύρισαν στὸν τόπο τους. Παντρεφτηκαν τὶς χῆρες χωρικῶν, πὼς σκοτώθηκαν στὸν πόλεμο καὶ ἀντικατάστησαν τοὺς σκοτωμένους. Ἡ θέσι τῶν Οὐγγρων αἰχμαλώτων στὴ Ρωσία ἦταν ἀνάλογη.

Ὅταν μπήκαμε νικηφόροι στὴ δυτικὴ Ρωσία μπορέσαμε νὰ παρασταθοῦμε σὲ συγκινητικὲς σκηνές. Εἶδα πάρα πολλὰ φορὲς τοὺς στρατιῶτες νὰ βοηθοῦν σὶς ἀγροτικὲς ἐργασίαις τὶς γυναῖκες τῶν Ρώσων ἢ τῶν Ρουταίνων.¹

1. Ὁ κ. Jorga, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου στὸ Βουκουρέτσι σὲ μιὰ ὁμιλία, πὼς ἔκαμε στὸ Παρίσι σὶς 12 τοῦ Γεννάρη 1926, γιὰ τὶς Βαλκανικὲς ἐχθρες ἀπόδειξε, πὼς στὸ βουλγαροσερβικὸν πόλεμο τοῦ 1880 οἱ βούλγαροι στρατιῶτες βοήθησαν τὶς σερβίδες, πὼς εἶχαν χάσει λίγο πρὶν τοὺς ἀντρες τους στὸν πόλεμο, νὰ θερίσουν τὰ σπαρτά τους.

Τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς ἀδελφότητος μὲ συγκίνησε δυνατὰ. Ὅλα μοῦ φαίνονταν ἐπὶ τὴν ἀρχὴ ἀπαράδεχτα. Ἔτσι θὰ φαίνονταν σὲ καθένα, πὼς θὰ τύχαινε νὰ ἔχει μορφωθεῖ στὴ Δυτικὴ Ἐυρώπη, ὅπου τὸ μίσος τῶν λαῶν εἶναι ἢ βᾶσις τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος. Μὰ μιὰ μέρα, σὰν ἀπὸ ἓνα ξαφνικὸ φῶς, φωτίστηκαν τὰ μάτια μου.

Εἶχα ἀκόλουθο μοῦ ἓνα γέρο χωρικὸ Κοῦνο.¹ Εἶχε τὴ συνήθειαν νὰ ἐξετάζει τὸ κάθε τι, πὼς ἦταν γύρω του, μὲ ζωηρὴ περιέργεια· π. χ. ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ σπίτια καὶ παρατηροῦσε τὰ ζῶα προσεχτικὰ. Κάποτε τὸν ρώτησα. «Γιὰ τὴν παρατηρεῖς πάντα ἔτσι;»

—«Ὑπολογαγέ μου», μοῦ ἀποκρίθηκε, «εἶναι ἀλήθεια ἐκπληκτικὸ. Ὅλα τὰ σπίτια εἶναι χτισμένα ὅπως καὶ στὸν τόπο μας· οἱ τοῖχοι τους εἶναι φτιασμένοι μὲ χῶμα τριμμένο καὶ οἱ σκεπὲς τους μὲ καλάμιες, τὰ πηγᾶδια τους τὸ ἴδιο, ὅπως καὶ τὰ δικὰ μας.»

Τὰ λόγια του μ' ἔβαλαν σὲ σκέψεις καὶ ἄμα, ἔπειτα ἀπὸ λίγες ἡμέρες, τὸν εἶδα νὰ κουβεντιάζει μ' αὐτοὺς τοὺς χωρικοὺς Ρουταίνους, πὼς ἢ γλώσσα τους τοῦ ἦταν ὀλωσδιόλου ἀγνωστὴ, δὲ μπόρεσα νὰ κρατηθῶ καὶ τὸν ρώτησα πάλι.

—«Πές μου λοιπὸν, πὼς κατορθώνεις νὰ κουβεντιάζεις μὲ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς, πὼς δὲν ξέρουν οὔτε μιὰ οὐγγρικὴ λέξι;»

Γέλασε καὶ ἀφοῦ χάρεισε τὶς μακριὰς μουστάκιαις του, πῆρε ἓνα ὕφος πολὺ σκεπτικὸ καὶ εἶπε.

—«Νὰ πιστέψεις, ὑπολογαγέ μου, πὼς εἶναι τίμοι ἀνθρώποι. Ὅλα ἐδῶ εἶναι ὅπως στὸν τόπο μας· τὰ σπίτια, τὰ πηγᾶδια, τὰ ἐπιπλα. Τὰ τζᾶκια ὅμως, πὼς εἶδα, εἶναι καλύτερα ἀπὸ τὰ δικὰ μας.»

—«Μὰ μιᾶς πάντα γιὰ τὰ πράματα, ὄχι γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.»

—«ὦ, ὦ! χαμογέλασε, «μὰ ἀπὸ τὰ πράματα, πὼς ἀνάμεσα τους ζοῦν, μπορεῖ κανεὶς νὰ γνωρίσει τοὺς ἀνθρώπους.»

—«Μὰ πὼς ἀνοίγεις κουβέντα, χωρὶς νὰ ξέρεις τὴ γλώσσα τους;»

—«Συννενοεῖται κανεὶς εὐκόλα μὲ τοὺς τίμοις ἀνθρώπους. Ἔτσι τώρα ξέρω πὼς τὸ στόρι τὸ χρόνο αὐτὸ δὲν ἦταν πέτυχο καὶ πὼς οἱ πατάτες ἔχουν καλὴ τιμή.» Ἐπειτα, ἓνα μικρὸ Ρουτενόπουλο πὼς ἔπαιζε δίπλο μας, τὸ πῆρε στὴν ἀγκαλιά του καὶ τοῦ εἶπε σὲ οὐγγρικὴ γλώσσα γλυκὰ λογάκια καὶ τὸ παιδάκι ἀπομακρύνθηκε γελαστὸ καὶ χαρωπὸ ἀπὸ τὶς περιποιήσεις τοῦ γέρο-ξένου.

Μὰ τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ εἶχε καὶ τὴν ἀνάποδην του.

Ἦρθε κάποια συνοδεία μὲ γερμανοὺς αἰχμάλωτους. Οἱ στρατιῶτες αὐτοὶ φέρνονταν πολὺ ἀπότομα στοὺς χωρικοὺς, τοὺς μεταχειρίζονταν περιφρονητικὰ. «Εἶναι πραγματικὰ ζῶα», ἔλεγαν μιλώντας γι' αὐτούς, «δὲν ξέρουν οὔτε σπίτια νὰ χτίσουν. Οἱ στάβλοι τους εἶναι ἄθλιοι, οἱ ἀποθήκες τους βρώμικες, αὐτὰ εἶναι τὰ καλά τους». Νὰ λοιπὸν τί ἦσαν γιὰ τοὺς Γερμανοὺς, ἀνθρώπους ἐνὸς ἄλλου πολιτισμοῦ, οἱ «τίμοι ἀνθρώποι» τοῦ στρατιώτη μου. Ἡ ἀναχώρησι τους ἀνακούφισε τοὺς χωρικοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους μου. Εἶχαμε νιώσει, πὼς δὲ μᾶς καταλάβαιναν.

Στὰ 1916, ὅταν ὁ πόλεμος ἦταν στὴ βράσι του, γνώρισα ἓνα νέο ὑπολο-

1. Κούνοι: μέρος τοῦ Οὐγγρικοῦ πληθυσμοῦ, καταγωγῆς Τουρκικῆς.

χαγὸ τῆς οὐκρανικῆς λεγεώνας ἰ τὸν κ. Ivan Jvanetz. Γινήκαμε πολὺ γρήγορα πολὺ καλοὶ φίλοι. Μὲ ὀδήγησε στὴ θεία του, κ. Natalia Kobrinska, γερόντισσα μὲ πολλὰ χαρίσματα. Ἦξερε καλὰ τὴ γαλλικὴ φιλολογία κι ἦταν φημισμένη συγγραφέα. Στὸ ἐξοχικὸ τῆς σπίτι ἀναπολούσα χωρὶς νὰ τὸ θέλω τὰ οὐγγρικὰ χωριά. Τόσο τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα ἔμοιαζαν. Πολλὲς φορὲς μιλούσαμε γιὰ τὴ φιλολογία καὶ τὴν παρακαλούσα καὶ μοῦ μετάφραζε στὴ γερμανικὴ (μ' αὐτὴ τὴ γλώσσα συνεννοούμαστε) ρουτενικὰ μοιρολόγια. Μοῦ ἔκανε κατάπληξη. Ὅλα αὐτὰ τὰ ποιήματα ἦσαν στὴν οὐσία καὶ στὴ σύνθεση πολὺ συγγενικὰ μὲ τὰ δικὰ μας λαϊκὰ τραγούδια². Καὶ ἓνα βράδυ, αὐτὸ ἦταν γιὰ μένα σχεδὸν μιὰ ἀποκάλυψη, οἱ οὐκρανοὶ ἀξιωματικοί, παίζοντας πρὸς τιμὴ μου τὴ μπαλαλάικα, ἔψαλαν ἀνάμεσα σὲ σλαβικὲς μελωδίεσ καὶ σκοποὺσ οὐγγρικὺσ, ποὺ εἶχαν μάθει κάποτε στὸ Munkacs.

Πῶσ ὅλα αὐτὰ τὰ τραγούδια ἦσαν συγγενικὰ ἀναμεταξύ τουσ! Χωρὶς νὰ εἶμαι μουσικὸσ, μπορούσα νὰ κρατῶ τουσ σλαβικὺσ σκοποὺσ τουσ τόσο εὐκόλα σὰ νὰ τουσ εἶχα ἀκούσει πρὸ ὀλίγου. Τουσ ἔμαθα πολὺ γρήγορα, ἂν καὶ κοπιᾶζω πολὺ νὰ μάθω μιὰ μελωδία γερμανικὴ ἢ γαλλικὴ.

Πρέπει νὰ ὑπάρχει βαθειὰ σχέση ἀνάμεσα στὸν οὐκραλαταϊκὸ³ πολιτισμὸ καὶ τὸ σλαβικὸ. Ἴσως νὰ εἶναι κατὰ βάθος ὁ ἴδιος πολιτισμὸσ, σκέφτηκα. Καὶ ἄρχισα νὰ μαζέβω ὅλα τὰ δείγματα ποὺ μπορούσα. Βρήκα ἀφθονεσ ἀποδείξεισ. Νὰ τ' ἀποτελέσματα τῆσ ἔρευνασ μου. Εἶναι πέτρεσ, ποὺ μὲ δαύτεσ ἓνασ ἐπιστήμονασ θὰ κατασκέβαζε λαμπρὸ παλάτι.

Α'. Χτίρια. Παντοῦ στὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπη τὰ σπίτια εἶναι χτισμένα μὲ τὸν ἴδιον τρόπο. Οἱ τοῖχοι εἶναι φτιασμένοι μὲ χῶμα, τὸ πάτωμα στρωμένο μὲ γυαλιστερὴ ἄργιλο, καὶ ἡ σκεπὴ μὲ καλαμιέσ. Στισ πολιτείεσ ὅμως, μὲ τὴν ἐπίδραση τῆσ Δύσησ, φτιαίνουν τὰ χτίρια μὲ πέτρεσ καὶ μὲ τούβλα. Στὰ βουνὰ οἱ κατοικίεσ εἶναι ξύλινεσ. *Ξαναβρίσκει κανεὶσ τὸν ἴδιον τρόπο τοῦ χτισίματος σ' ὅλη τὴν κεντρικὴν Ἀσία,* στοὺσ μογγολικὺσ καὶ στοὺσ Τουρκοταρταρικὺσ λαοὺσ⁴.

Β'. Ἐπιπλα. Βρίσκει κανεὶσ παντοῦ καὶ στὰ ρωσικὰ καὶ στὰ οὐκρανικὰ χωριά, ὅπως καὶ στὰ χωριά μας, τὰ ἴδια ἐπιπλα, τὰ ἴδια τραπέζια καὶ καθίσματα τισ ἴδιεσ κλίνεσ καὶ τζάκια. Τὸ ἀρμάρι λείπει ὀλότελα καὶ ἀντικατασταίνεται μὲ τισ ξύλινεσ κασέλεσ, ποὺ ἔχουν ἐπάνω σκαλισματα ἢ ζωγραφίεσ. Ἡ διακόσμηση

1. Ἀνεξάρτητο σώμα τοῦ ἀυστροουγγρικῶσ στρατοῦ.

2. Τὰ λαϊκὰ οὐγγρικὰ τραγούδια ἀρχίζουσ σχεδὸν πάντα μὲ μιὰ εἰκόνα, ποὺ τὴ δανείζονται ἀπὸ τὴ φύση, καὶ ἔπειτα ἀμέσως, χωρὶς κανένα λογικὸ σύνδεσμο, ἀκολουθεῖ ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ ποιήματος.

Χρυσὲσ καλαμιέσ τοῦ σταριοῦ τῆσ Τουρκίασ
Μεῖνате τὸ σάβато χωρὶσ βοτάνισμα.
Νέε ξανθὲ καὶ κόρη μελαχροινὴ,
μεῖνате τὸ σάβато χωρὶσ φιλιὰ.

Εἶναι ἓνα εἶδος λαϊκοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ. Τὸν ἴδιον τὸν ξαναβρίσκουμ καὶ στὰ σλαβικὰ μοιρολόγια.

3. Εἶναι ὁ φιννοουγγρικὸσ καὶ τουρτοταρταρικὸσ πολιτισμὸσ.

4. Κοίταξε τὸ χάρτη τῆσ κατοικίασ στὴ Γεωγραφία τοῦ Vidal de la Blache καὶ τοῦ Mastonne.

τουσ εἶναι συχνὰ στυλιζαρισμένοι λαλέδεσ: ἀπὸ δῶ εἶναι καὶ τὸ ὄνομα τουσ «κασέλεσ μὲ τουσ λαλέδεσ», ὅπως τισ λένε οἱ χωρικοί.

Γ'. Ἡ λαϊκὴ διακοσμητικὴ τέχνη.—Σ' ὅλη τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Κεντρικὴν Ἀσία τὰ στοιχεῖα τῆσ λαϊκῆσ τέχνησ εἶναι τὰ ἴδια. Τὰ σχέδια σχηματίζονται ἀπὸ γραμμέσ καὶ κοκίδεσ μ' ἀλόκοτα σχήματα, ἢ ἀπὸ λουλούδια, καὶ κάποτε ἀπὸ ζῶα, βαθειὰ στυλιζαρισμένα. Ὅχι σκοτεινὸσ νατουραλισμὸσ, παρὰ ἡ ἴδια δύναμη τῆσ ἔκφρασησ, ὅπως καὶ στὰ τραγούδια μας¹.

Δ'. Μουσικὴ. Οἱ κ. κ. Bélla Bartók καὶ Zoltán Kodaly, καθηγητέσ στὸ ὄδειο τῆσ Βουδαπέστησ, συγκέντρωσαν τὰ λαϊκὰ τραγούδια τῆσ παλιᾶσ προπολεμικῆσ Οὐγγαρίασ. Εἶναι τραγούδια μαγναρικὰ, σλοβακικὰ, ρουτενικὰ, γερμανικὰ, ρουμανικὰ καὶ σερβικὰ. Σὰν ἐξαιρέσουμ τὰ γερμανικὰ τραγούδια, ὅλα τὰ ἄλλα μοιάζουσ καὶ στὴ σύνθεση καὶ στὴν τονικότητα.²

Ε'. Χορὸσ.—Οἱ χοροὶ τῆσ ἀνατολικῆσ Εὐρώπησ εἶναι χοροὶ ἐλεύτεροι. Ἡ στάση ποὺ παίρνει ὁ χορευτὴσ καὶ οἱ κινήσεισ του δὲν εἶναι ὄρισμένες. Ἡ μουσικὴ δίνει τὸ ρυθμὸ, καὶ οἱ χορευτέσ ἔχουν ὅλη τὴν ἐλευτερία νὰ αὐτοσχεδιάζουσ. Αὐτοὶ εἶναι ποὺ δημιουργοῦν τὸ χορὸ. Δὲν ὑπάρχουσ δυὸ ἄνθρωποι, ποὺ νὰ χορεύουσ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο. Τὰ βήματα τὸ ἴδιο δὲν εἶναι ὄρισμένα. Μπορεῖ νὰ χορεύει κανεὶσ τὸν csárdás μὲ ἓνα, δυὸ, τέσσερα βήματα, εἴτε στὴν ἴδια θέση, κουνώντας καὶ λυγίζοντας μόνο τὴ μέση, εἴτε κάνοντας στροφὴ ἄργα ἢ ζωηρὰ. Αὐτὸ ἄλλωστε γίνεται σ' ὅλουσ τουσ χοροὺσ αὐτῶν τῶν τόπων: στὸ σερβικὸ καὶ ρουμανικὸ «Kolo», στὸ ρουτενικὸ «Kolomeika», στοὺσ χοροὺσ τῶν κοζάκων.

Ἐνῶ σ' αὐτοὺσ τουσ χοροὺσ δὲν πρέπει νὰ προσέχουμε παρὰ στὸ ρυθμὸ, οἱ χοροὶ στὴ δυτικὴ Εὐρώπη εἶναι μὲ μεγάλη λεπτομέρεια κανονισμένοι, καὶ ἡ μουσικὴ δὲν τουσ ρυθμίζει, τουσ συνοδέβει μονάχα.

Ὅλα αὐτὰ ἀποδείχνουσ τὴν ἐνότητα τοῦ πολιτισμοῦ τῆσ Ἀνατολικῆσ Εὐρώπησ. Ἄν καὶ παρουσιάζονται μεγάλα χάσματα σ' αὐτὴ τὴν ἔκθεση—δὲ μπόρεσα νὰ κάνω τ' ἀπαραίτητα ταξίδια στὴν Κεντρικὴν Ἀσία καὶ σ' ὅλεσ αὐτέσ τισ χῶρεσ

1. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε κανεὶσ νὰ διαπιστώσει στὸ περίπερο τῶν Σοβιέτ στὴν ἔκθεση τῆσ σύχρονησ Διακοσμητικῆσ Τέχνησ στὰ 1925 στὸ Παρίσι. Ἐξετάζοντασ ἐκεῖ τὰ ρούχα καὶ τουσ τάπητεσ ὄλων τῶν λαῶν τῆσ παλιᾶσ αὐτοκρατορικῆσ Ρωσίασ μπορούσε νὰ διαπιστώσει, πὼσ τὰ κεντήματα καὶ τὰ ὑφάσματα τῶν ἀσιατικῶν λαῶν εἶχαν τὰ ἴδια ἀπαράλαχτα διακοσμητικὰ μοτίβα, ὅπως καὶ τῶν λαῶν τῆσ Ρωσίασ.

Τὰ ὑφάσματα, κεντήματα, τάπητεσ, ποὺ εἶχαν ἐκθέσει στὸ γιουγκοσλαβικὸ καὶ πολωνικὸ περίπερο εἶχαν ἐπίσης τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ. Κάποια διαφορὰ μόνο στὰ χρώματα. Οἱ χρωματισμοὶ τουσ ἦσαν ἐκφραστικοὶ καὶ χτυπητοὶ, ἀνκαὶ πολὺ ἀρμονισμένοι. Παντοῦ ὅμως συναντοῦσε κανεὶσ τὰ ἴδια σχέδια καὶ τὸ ἴδιο γούστο.

Μὸλ' αὐτὰ μπορούσε κανεὶσ νὰ σημειώσει μιὰν ἀνομοιότητα ἀναμεταξύ στὴ διακοσμητικὴ τέχνη τῶν ἑλληνοανατολικῶν λαῶν, τῶν σλάβων τῆσ ἀνατολῆσ καὶ ρουμάνων καὶ στὴ διακοσμητικὴ τέχνη τῶν πολυθεϊστικῶν λαῶν, τῶν καθολικῶν ἢ προτεσταντικῶν, τῶν οὐκραλαταϊκῶν καὶ σλαβικῶν λαῶν τῆσ δύσησ. Στὴν τέχνη τῶν ἑλληνοανατολικῶν λαῶν μεταχειρίζονται κάποτε, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βυζάντιου, χρυσάφι καὶ ἀσήμι. Οἱ ἄλλοι λαοὶ, ποὺ δὲ δέχτηκαν αὐτὴ τὴν ἐπίδραση, ἔμειναν πιστοὶ στοὺσ φυσικοὺσ χρωματισμοὺσ.

2. Ὅταν ἦταν στὴ Βουδαπέστη τὸ ρωσικὸ καμπαρέ «L' Oiseau Bleu», ἔνωθα βαθειὰ συγκίνηση, ἄμα ἄκουα αὐτέσ τισ μελωδίεσ, ἀνκαὶ δὲν καταλάβατα τὰ λόγια. Ἡ μουσικὴ δὲ μοῦ φαινόταν ξένη. Σ' ἓνα ταξίδι μου στὸ Erdély (Τρανσυλβανία), δοκίμασα αὐτὸ ἴδιο συναίσθημα ἀκούοντασ σκοποὺσ ρουμανικοὺσ.

τῆς Εὐρώπης—μόλ' αὐτὰ τὸ ὕλικο, ποὺ ἔχω μαζέψει, εἶναι ἀρκετό, γιὰ νὰ μᾶς δείξει, πὼς ἡ ἄσιαϊκὴ ἐπίδραση ἐπάνω στοὺς λαοὺς ποὺ κατοικοῦν τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην ἔγινε ἡ πηγὴ, ἀπόπου μορφώθηκε ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ζωὴ τους.

Οἱ κάτοικοι τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης εἶναι ἓνα ἀνακάτωμα τῶν Ἀριανῶν φυλῶν (προπάντων τῶν Σλάβων) καὶ τῶν οὐραλαϊτικῶν (Φινουγγρικῶν, Μογγολικῶν, Τουρκικῶν, Ταρταρικῶν). Ὁ πολιτισμὸς τους ἐπηρεάστηκε παραπολύ— ἂν δὲ θεμελιώθηκε—ἀπὸ τοὺς λαοὺς τὰς Μικρασίας καὶ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας (Τουρκομογγολικὸς πολιτισμὸς).

Γιὰ νὰ νιώσουμε ὁμῶς αὐτὰ πιδ καλά, πρέπει νὰ συμβουλευετοῦμε τὴν ἱστορίαν καὶ γλωσσολογίαν.

(ἀκολουθεῖ συνέχεια)

Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ

ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΚΑ

Β'.

Εἶπαμε λοιπὸν πὼς τὸ ατονικὸ σύστημα αποκλείεται ολότελα, γιὰ τὴν μεταρρυθμίσιν πρέπει νὰ φέρνῃ μονάχα κέρδος καὶ καθόλου ζημίαν. Ὅστε θὰ εφαρμοστῆι τὸ μονοτονικὸ θὰ παίρνῃ δηλαδὴ ἓνα τονικὸ σημάδι ἢ καθε λέξη που φυσικὰ τονίζεται, οπουδήποτε κιἂν τονίζεται, καὶ δε θὰ παίρνουνε τονικὸ σημάδι οἱ φυσικὰ άτονες λέξεις, μονοσύλλαβες καὶ δυσύλλαβες, εἴτε εἶναι προκλιτικὲς εἴτε εἶναι εγκλιτικὲς. Θὰ παίρνῃ ἀκόμη τονικὸ σημάδι ἐκεῖνη ἡ προκλιτικὴ ἰεξούλα που ἀπὸ τὴν θέσιν τῆς ἀνάμεσα πτωτικὸ καὶ ῥῆμα θὰ μπορούσε νὰ παρανοηθεῖ γιὰ εγκλιτικὴ : π. χ. τὸ βιβλίον σὰς τὸ ἔστειλα.

Εἶπαμε ἀκόμα πὼς ὅσο γράφονται παράλληλα ἡ καθαρέβουσα με τὴ δημοτικὴ, πρέπει ἢ καὶ ἡ καθαρέβουσα νὰ γραφεῖ με τὸ μονοτονικὸ σύστημα, ἢ καὶ ἡ δημοτικὴ νὰ γράφεται τονικὰ σαν τὴν καθαρέβουσα. Εἰδεμὴ ζητάμε ὄνειρα καὶ τότε κάλλιο νὰ ζητήσουμε μίαν καὶ καλὴν τὴν ολοκληρωτικὴν γραφικὴν μεταρρυθμίσιν δηλ. τὴν φτογγογραφικὴν.

Στὴ φτογγογραφικὴν γραφὴν ἀκολουθήσουμε φυσικὰ τὸ μονοτονικὸ σύστημα κιἴχι τὸ ατονικὸ, γιὰ τὴν θὰ συμπέσουνε μορφικὰ πολὺ περισσότερὲς λέξεις, παρὰ ὅσες συμπέφτουνε με τὴν ἱστορικὴν γραφὴν, ἄς πούμε.

Τότε λοιπὸν θὰ συμπέσουνε μορφικὰ καὶ τὸ γελίο (=γελίο) με τὸ γέλιο. Σήμερα ὅσοι γράφουνε γελίο (με οἱ) κάνουνε λάθος. Πὼς τὸ γελίο μπορούσε νὰ τονιστεῖ γέλιο; Θὰ τονίζτανε γελίο. (Σύγκρινε σχολεῖο—σκολεῖο, ἐργαλεῖο—ἀργαλεῖο, κατηλεῖο, δασκαλεῖο, μακελεῖο, κρασοπουλεῖο κτλ.). Κιἄκόμα : πὼς τὸ γελίο (=τὸ ἄξιον γέλωτος) νὰ σήμαινε τὸν ἴδιον τὸ γέλωτα; Τὸ γέλιο λοιπὸν δὲν εἶναι καὶ δὲ μπορούσε νὰ εἶναι ἀπὸ τὸ γελίο, ὅπως νομίζει ὁ κ. Γιαννίδης, παρὰ γίνεται ἴσια ἀπὸ τὸ ῥηματικὸ στέλεχος. Ὅπως δηλ. εἶπανε ἀναγορέβω—ἀναγόριο, ξαγορέβω—ξαγόριο, ξενιάζω—ξένιο, ξοδέβω—ξόδιο, κατεβωδώνω—κατεβόδιο, ἀνεβάλλω—ἀνεβόλιο, συγυρίζω—συγύριο, ψουνίζω—ψούνιο, χασομερῶ—χασομέριο, συχωρῶ—συχώριο, καταντῶ κατάντιο, κατηγορῶ—κατηγόριο, συμπλαθῶ—συμπάθιο, παρακαλώ—παρακάλιο, καταφρονῶ—καταφρόνιο, καὶ στὴν Κρήτη : (α) παλέβω—απάλιο (=ἡ πάλη), ἐτσι εἶπανε καὶ : γελῶ—γέλιο. Τὸ λοιπὸν ὄχι γελίο (με οἱ) τάχα ἀπὸ τὸ γελίο(ν) που καταντᾷ καὶ γελίο.

Καὶ τώρα ἄς μπόυμε στὴν κριτικὴ που κάνει ὁ κ. Γιαννίδης γιὰ τὸ φτογγογραφικὸ σύστημα.

Ἐχομε φτώχια σημείων καταπληκτικὴ στὴν ἀρχαιοπρεπὴ ἀλφαβήτα μας γιὰ παράσταση ζωντανῶν νεοελληνικῶν φτόγγων. Ἐτσι παραστήνουμε με τὰ ἴδια ψηφία τοὺς λαρυγγικούς (ἢ υπερωϊκοὺς κατὰ τὴν καθαρέβουσα) φτόγγους g, q, γ, χ, καὶ τοὺς ουρανικοπροφέροτους ἢ πιο σύντομα ουρανικούς : γκ, κ, γλ, χλ. Ἀμα λοιπὸν θέλουμε νὰ παραστήσουμε ἓνα ουρανικὸ πρὶν ἀπὸ α, ο, ου γράφουμε κῆνα z, π.χ. γιαγιά, Κιάφα κτλ. πρᾶμα ἀπαίσιον γιὰ φτογγογραφικὴν μάλιστα γραφὴν. Ὁ κ. Γιαννίδης, που γιὰ τοὺς φτόγγους b, g, d γυρέβει πολὺ σωστὰ νέα γράμματα ἀντὶς τὰ μπ, γκ, ντ, γιὰ τούτα δὴ ἀρκιέται στὰ υπάρχοντα, γιὰ νὰ μὴν ἀφξηθεῖ, λέει, ἡ ἀλφαβήτα μας κατὰ τέσσερα γράμματα. Ὡστόσο οἱ φτόγγοι γ καὶ γλ κ καὶ κλ κτλ. εἶναι ολότελα, μα ολότελα διαφορετικοὶ ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Οἱ Τούρκοι ἔχουνε στὴν ἀλφαβήτα τοὺς ξεχωριστὰ ψηφία γιὰ τοὺς λαρυγγικούς καὶ ξεχωριστὰ γιὰ τοὺς ουρανικούς, οὔτε ποτέ μπορεῖ νὰ τοὺς σχετίσουνε, πολὺ λιγότερο νὰ τοὺς συχίσουνε. Ἐμεῖς τοὺς ἔχομε συχισμένους. Εἶναι ἀπλοϊκὴ ἡ αἰτιολογία γιὰ νὰ μὴν ἀφξήσουμε τὸ ἀλφάβητό μας κατὰ 4 γράμματα, νὰ στερεοποιήσουμε κατὰ τὴν μεταρρυθμίσιν μίαν τέτοια χρειαζούμενη ἐφκολία, καὶ νὰ τὴν ἀναπληρώσουμε με τὴν γραφὴν ἐνὸς παραπανιστοῦ γιώτα, ἀμα θέλουμε νὰ πούμε κια, κιο, κιοι. Κιἄκόμα δὲν εἶναι σωστὸ νὰ νομίζουμε, πὼς δὲν ἔχομε λαρυγγικά g, q, γ, χ, με τοὺς ψιλοὺς φωνητικούς ε, ι. Σε πολλὰ μέρη, σε πάρα πολλὰ μάλιστα λένε : αἰριμίτσα, ρινάς, γιολάντα, (κνηκάτο) ρινηκάτο, ρίνα τέχνη, πέχνη κτλ. με λαρυγγικά τα : q, κ, χ. πρὶν τοῦ γιώτα. Ὅστε ὁ ἀφορισμὸς τοῦ κ. Γιαννίδη πὼς καὶ στὴ μηχανὴν ἀν βάλετε τὰ φωνητικὰ ὄργανα τοῦ Ρωμοῦ δὲ θὰ κατορθώσει νὰ προφέρει τα : γι, ρι, χηι, γηι λαρυγγικά, καθόλου δὲν εἶναι σύμφωνος με τὰ πρᾶματα. Ἀφτα τὰ λένε βέβαια ἐτσι στὰ νιοπιολάλητα, γιὰ τὴν ἔχουμε ἤδη στὴν Ἑλληνικὴν τὰ παχιά λαρυγγικά κα γο χου κιἴταν ἡ προφορὰ εἴτανε πρὶν παχιά : κνηκάτο, Σμαραγδὴ, τέχνη κτλ. ἐξακολουθεῖ νὰ μένει παχιά καὶ ἀφού περάσει ἀνάμεσα τὸ ι. Ὅχι βέβαια ἀπὸ ἐπίδραση τῆς Τούρκικης φτογγολογίας ὅπως πολὺ ἀντιεπισημονικὰ τό ξηγά ὁ Χατζηδάκης (στὰ ΜΝΕ. τ. β' σελ. 539 ἀράδα 12) γιὰ τὴν νὰ πὸν λέμε πασάς με σ, ἐνω οἱ Τούρκοι τὸ λένε με ch, ἐμεῖς ὁμῶς δὲν ἔχομε ch στὴν Ἑλληνικὴν καὶ δε μπορούμε νὰ πούμε πασάς, οὔτε ἀκούμε καν τὸ ch καὶ τοὺς ἄλλους τούρκικους φτόγγους : u, eu tch dj κτλ. Ὁ Ψυχάρης στὴ Revue critique τῆς 1 Μαΐου 1918, σελ. 164 λέει ἀφτά τὰ ἀξιοπρόσεχτα λόγια : «C' est une illusion de croire que dans des emprunts de ce genre, on emprunte simplement le son: il faudrait emprunter l'organe même qui le produit; ce n'est plus alors le phonème, c'est le gosier qui serait turc» πρᾶμα που δὲ συμβαίνει ἐκεῖ που τάκουσα ἐγὼ ἀφτά, δηλαδὴ στὰ χωριά τῆς Κιζίκου, ὅπου οἱ Τούρκοι μιλοῦσανε Ρωμαίικα, μα οἱ Ρωμοὶ δὲν ξαίρανε Τούρκικα. Ὅστε δε μπορούμε βέβαια νὰ στερεώσουμε τὴν μεταρρυθμισμένη ἀλφαβήτα μας ἀπὸ 4 ψηφία ουσιαστικῶν διακεκομμένων ἑλληνικῶν φτόγγων, γιὰ μόνη τὴν ἀφελὴ αἰτιολογία νὰ μὴν ἀφξηθεῖ ἡ ἀλφαβήτα μας κατὰ τέσσερα ψηφία, τὴν ὥρα που δὲ θᾶχομε πια : η=ι, υ=ι, ω=ο, ξ=κς, ψ=πς, σ=ς. Καὶ γιὰ τὴν δηλαδὴ τὸ μπ λόγου χάριν εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ μονόψηφο καὶ τὸ κλ (τὸ ουρανικὸ) δὲν εἶναι ¹;

1. Οἱ ὄροι ξερὰ γιὰ τὰ λαρυγγικά καὶ γερὰ γιὰ τὰ ουρανικά που μεταχειρίζεται ὁ κ. Γ.

Στην καινούργια ορθογραφία, λέει ο κ. Γ., επειδή θα παραδεχτούμε πως κάθε γράμμα έχει την προφορά του, οι συνδυασμοί *για, για, για*, θα διαβάζονται *γι-α, κι-α, χι-α* με δυο συλλαβές κτλ.

— *Όχι δα, όχι δα!* Τέτοια πράματα δέ λέμε, δέν είπαμε. δέ θα πούμε μήτε στο παιδί μήτε σε κανένα, για όνομα του Θεού! Θα πούμε μάλιστα το εναντίο: Ο φτόγγος *ι* κοντά σε οποιοδήποτε φωνητικό φτόγγο, είτε πριν είτε μετά όταν δέν τονίζεται, διαβάζεται μονοσυλλαβίς, κάνει δηλ. δίφτογγο μετάφωνο: *ια, ιω, ιου, ιε, ί, λ.χ.* διό πεδιά θα διούν, πιά να διύς, ή πρόφωνο: *άι, όι, ούι, έι, ί, λ.χ.* πιά το βόιδι, δέν ακούι, λεί να φίι, όλα μονοσυλλαβίς δηλ. κατά συνίτηση. Αμα θέλουμε να τον προφέρουμε χωριστά θα του βάζουμε τα διαλυτικά σημεία λ.χ. τα άγια τον άγιον, λάιος δαιμόνια, Μάις. Λοιπόν ο λόγος που θελουμε ξεχωριστά ψηφιά για τούτα δέν είναι βέβαια για να μη διαβάζουμε *κι-α* το *για*, αλλά γιατί οι ουρανικοί *γκι, κι, γι, χι*, είναι φτόγγοι άλλοι, ολότελα άλλοι, διαφορετικοί από τους λαρυγγικούς *g, q, γ, χ*. Και τα ψηφιά που θα παραστήνουνε τους λαρυγγικούς, κανονικά με τα *ια, ιω* κτλ. δε θα διαβάζονται βέβαια *κι-α, γι-ο* κτλ. αλλά: *gja, γιο, φγια, χγιο*, αφού διαβάζουμε λ.χ. βια *πγιο* κτλ. Όστε η γραφή: πεδάκια, θα διαβάζεται: *πεδάφγια*, και η γραφή, πεδάκια, θα διαβάζεται *πεδάκι-α*. Θέλουμε λοιπόν ψηφιά ξεχωριστά για το *κι* κτλ. Ας ορίσουμε λ.χ. ετούτο *k=κι*. Είτε το γράψουμε: *πεδάκια*, είτε *πεδάκια* για να κρατήσουμε το *κι* του ενικού —*πεδάκι* (σύγκρινε οι γονιοί=οι γονοί)—*πεδάκια* θα το διαβάζουμε.

Αφτά λέει η φωνολογία. Ούτε γεννιέται από τη συνίτηση του *ι* κατόπι από τα *β, δ, ρ, π, τ* κτλ. ένας παράγωγος φτόγγος καθώς λέει ο κ. Γιανίδης. Αλλά αφτός ο φτόγγος *ι* με τη συνίτηση αλλάζει τη φύση του και γίνεται *ζωτ* ημίφωνο. Αφτό λοιπόν το ημίφωνο *ι* είναι ένας φτόγγος ρεφτός που συνταιριάζεται ηχικά και πνοικά με τα προηγούμενά του σύμφωνα και με τα χορδοηχερά: *β, γ, δ, ρ*, γίνεται χορδοηχερό *J*, όχι όμως ολότελα ίδιο με το *γ* δηλ. το καινούργιος δέν έχει ολότελα την ίδια κατάληξη με το *πάνωριος* λόγου χάρη. Και πάλι με τα χορδοήχα *φ, θ, π, τ*, γίνεται χορδοήχο *hi* ας πούμε, όχι ολότελα ίδιο με το *χ* δηλ. το (ξωτ(ι)κιά) *ξωτχιά* λ.χ. δέν είναι ολότελα ιδοκατάληχτο με το *ματιά*.

Και με το μυτόπνοο *μ* γίνεται το *ι* μυτόπνοο: *ν* ας πούμε, αλλά πολύ αλαφρότερα από το καθαυτό *ν*=*gn* το ιταλογαλλικό, δηλ. το *καμιά* δέν είναι ολότελα ιδοκατάληχτο με το *σταμνιά*. Και γενικά απο τόπο σε τόπο η προφορά του απομοιωνόμενου αφτουνου *ι* διαφέρει, γιατί λέγε και *μάτζα* αντισ *μάτσια* και *μια* αντισ *μνζα* και *φορεσζά*, και *φορεσιιά*, και *φορεσά*, και *φορεσά*.

Όστε ο φτόγγος *ι*ωτ γραφόμενος με το *ι* θα μένει πάντα στη γραφή ανάλλαγος, οπωσδήποτε κιάν προφέρεται κατά τόπους ένεκα τη γειτονική συνεργία των πρωτυτερονών του φτόγγων. Όμως ο φτόγγος *κ* (ο φτόγγος είπαμε, όχι το ψηφί) είναι σταθερός φτόγγος *κ* ουρανικός και δέ μπορεί να συγκριθεί με το ρεφτό το φτόγγο *ι*ωτ, και για τούτο θέλει ψηφί ξεχωριστό, όπως και ο *b*. Άλλο τώρα πως με τους ψιλούς φτόγγους *ε, ι*, δέν έχουμε λαρυγγικό *q*—καί τούτο όχι πάντα καθώς δείξαμε παραπάνω.

είναι πολύ ακατάλληλοι για μια διατριβή με αξιώσες οπωσδήποτε, καθώς είναι η δική του. Τα αντίθετα του *ξερά* ρωμαίικα τα λέμε *μαλακά*, τα λέμε και *χλωρά*. Και πάλι τα αντίθετα του *νγρά*, τα λέμε *στεγνά*, μα κανέννας απ' αφτουνούς τους όρους δέν ταιριάζει για τους φτόγγους ετούτους.

Τα ίδια θα είχα να πω για τα *λ* και *ν* τα μεσογλωσσικά, ενσχέσει με τα ακρογλωσσικά *λ, ν*, καθώς και για το λαρυγγικό *ν* (=n final), που τη φτογγική διαφορά αφτουνού την αιστανθήκανε και οι αρχαίοι και το παραστήσανε με το *γ*.

Μα και πάλι δέ χάθηκε ο κόσμος. Ας γίνει η μεταρύθμιση κιός μείνουν αφτά όπως είναι. Στη γραφική παράσταση των φτόγγων προτιμότερες είναι οι ψηφιακές ατέλειες, παρά οι πολυτέλειες, (*ι, η, ν, ει, οι, υι,*) γιατί αφτές συχίζουμε τον κοσμάκη πολύ περισσότερο απο τις ατέλειες. Οι ψηφιακές ατέλειες δέ φαίνονται τόσο στη γραφή της ζωντανής γλώσσας, γιατί αυτή κανείς τη διαβάζει όπως την προφέρει. Όστόσο μια σύχιση που γίνεται στον κοσμάκη των δημοτικιστών ένεκα την ψηφιακή ατέλεια της αλφαβήτας μας θα τη σημειώσω εδώ. Είναι γνωστό πως το τελικό *ν* του άρθρου τα αρχικά χορδοήχα *κ, π, τ*, της κατοπινής λέξης τα κάνει χορδοηχερά *g, b, d*. Διαβάζουμε δηλ. τον *γαλό τομ βατέρα, την διμή*. Σε πολλούς τόπους αφτό το τελικό *ν* του άρθρου αφού άδρυνε τάχορδοήχα *κ, π, τ* σε χορδοηχερά *g, b, d*, κατόπι αποσιωπήθηκε: Λένε δηλ. το *γαλό, το βατέρα, τη διμή*, κέπειδής τη γραμμένη ζωντανή γλώσσα τη διαβάζει κανείς έτσι που την προφέρει, καθώς είπαμε, κέπειδής ακόμα, φαίνεται, η περισσότερη η ρωμισύνη αποσιωπά πια στην προφορά αφτό το τελικό *ν* του άρθρου, βλέπουμε να γράφουνε σήμερα όλοι σκεδόν καλοσυνείδητα: *το καλό, το πατέρα, τη τιμή*, κτλ. ίσια ίσια γιατί δέν έχουμε ψηφιά για τους φτόγγους *g, b, d*. Αφτή όμως η γραφή δέν είναι καθόλου σωστή, και ας μου επιτραπεί να κάνω αφτή την αποστοφή στους νεαρούς, που με την αφάνταστη νεοελληνική απροσεξία τους («ίνα μή τι χειρόν είπωμεν») μουρναρέβουνε τα ρωμαίικα. Προσοχή εσείς που γράφετε τη δημοτική. Κάθε ακρόλεξο *ν* που σώθηκε στη νέα γλώσσα (βλέπε Φιλήντα Γραμματική σελ. 118, § 346 και πέρα) και μάλιστα το τελικό *ν* των άρθρων και των αντωνυμιών το βάζουμε, όταν το ακολουθεί φωνήεντο, κιάπο τα συμφωνα όταν το ακολουθεί *κ, π, τ*, ή *γκ, μπ, ντ*. Να το προσέχετε πολύ αφτό, γιατί με την απροσεξία σας κοντέβετε να καταστρέψετε τα νεοελληνικά. Επειδή στην ομιλία σας λέτε λ.χ. το *βατέρα, το γαφέ, τη γαλή* κτλ., θαρείτε πως είναι το ίδιο να γράφετε: το *πατέρα, το καφέ, τη καλή* κτλ. δίχως *ν*. Μα τα χορδοήχα *π, ν, τ*, για να γίνουμε χορδοηχερά *b, g, d* (για να πείς δηλ. διαβάζοντας: το *βαπά, το γακό, τη βαίρνω* κτλ.) είναι ανάγκη το δίχως άλλο να γράψεις πρωύτερα από τα *π, κ, τ*, ένα μυτόπνοο (ας είναι και έρινο, να πούμε), ένα *ν* δηλαδή, τον *πατέρα* κτλ. και τότε θέλεις το *λες: τομ-πατέρα* θέλεις το *λες: το βατέρα*. Όταν όμως γράφεις, το *πατέρα, το καφέ, τη τιμή*, κτλ. ελληνικά βέβαια δέ γράφεις, γράφεις κινέζικα. Εσείς όμως ελληνικά, μου φαίνεται, θέλετε να γράψετε, δέν είναι έτσι; Μη βλέπετε το Χατζηδάκη που γράφει (Μεσαιων. και Ν. ελλ. τομ. α', σελ. 14, αράδα από κάτω 8) *τη τρῦπα*, αντισ *την τρῦπα*. Ο Χατζηδάκης δέν ξαίρει ελληνικά¹.

1. Και για να μη με πάρετε πως είμαι υπερβολικός που λέω νέα σχετικά πως ο Χατζηδάκης δέν ξαίρει ελληνικά, ανοίξτε το τελεφταίο του βιβλίου β' έκδοση *Ακαδημαϊκά αναγνώσματα τομ. α' σελ. 41* και διαβάστε: «Τὸ δὲ ἄγμα κατ' ἀρχάς γραφόμενον διὰ τοῦ g, ἐπεκράτησε κατόπιν ἢ διὰ τοῦ n γραφῆ». Είναι αφτό ονομαστική απόλυτη ἢ δέν είναι; Αν εἴτανε μαθητῆς γυμνασίου θα τούβαζε μηδενικό ο καθηγητῆς του γιάφτή τη φράση, ἢ όχι;

ΣΕΜΝΗΣ ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ

ΤΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΟΥ «ΛΕΩΝΙΔΑ»

«Υμῖν δ' ὦ Σπάρτης οἰκίτορες εὐρυχόροιο,
ἢ μέγα ἄστυ ἐρικυδὲς ὑπ' ἀνδράσι Περσείδῃσι
πέθεται, ἢ τὸ μὲν οὐκί, ἀφ' Ἡρακλέος δὲ γενέθλης
πενθήσει βασιλῆ φθίμενον Λακεδαίμονος οὔρος.
Οὐ γὰρ τῶν ταύρων σήσει μένος οὐδὲ λεόντων
ἀντιβίην· Ζηνὸς γὰρ ἔχει μένος.»

Τέτιος εἶναι ὁ χρησμός πὺν ἔδωσε ἡ Πυθία στοὺς Σπαρτιάτες, ὅταν νευρι-

Εἰκ. 1. Τὸ ἀγαλμα τοῦ «Λεωνίδα»

κοὶ καὶ ἀνυπόμονοι ζητούσαν νὰ τοὺς πεῖ κάτι γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ πολέμου πὺν ξανοιγόταν πάλι μετὰ τὴ μεγάλη δύναμη τῆς Ἀσίας: «Ἡ θὰ ἰδῆτε τὴν πόλιν σας τὴν ἐνδοξὴν νὰ καίγεται ἀπὸ τοὺς Πέρσες, ἢ ὅλη ἡ χώρα τῆς Σπάρτης θὰ

κλάψει τὸ βασιλιά, πὺν ἡ γεννιά του τραβᾶει ἀπὸ τὸν Ἡρακλή. Τίποτε δὲ θὰ μπορέσει νὰ τὸν κρατήσῃ, οὔτε ταῦροι, οὔτε λιοντάρια παντοδύναμα. Γιατὶ ἔχει μιὰν ὁρμὴ ὅμοια μετὰ τὸ Δία».

Ἄθελα μᾶς ἔρχονται σήμερα στὸ νοῦ οἱ στίχοι αὐτοὶ, πὺν ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος, ἅμα βρεθοῦμε μπρὸς στὸ ἀγαλμα τοῦ «Λεωνίδα» (εἰκ. 1,3,4).

Βρέθηκε πρόπερσιν πάνω στὴν Ἀκρόπολη τῆς Σπάρτης ἀπὸ Ἄγγλους ἀρχαιολόγους, μετὰ στὸ ναὸ τῆς Χαλκιοίκου Ἀθηνᾶς καὶ στὸ θέατρο. Ἀντικρίζοντας ἓνα ἀγαλμα πολεμιστῆ μετὰ τεχνοτροπία τῆς ἐποχῆς πὺν διαδέχεται τὰ Περσικά, ποὺ ἄλλο ὄνομα μπορούσε νὰ ἔρθῃ στὴ θύμησή μας ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ «Λεωνίδα»;

Ἀφοῦ οἱ Σπαρτιάτες ἀκόμη στὸν προδότη Πανσανία ἔκαναν ἀργότερα δυὸ χάλκινους ἀνδριάντες —γιατὶ θέλησαν φυσικὰ νὰ ξεχάσουν τὴν κακὴ τὸν πλενρά— δὲν εἶναι φυσικό, πὺς θὰ ἔστησαν σὲ ξάγναντο μέρος καὶ τὸν ἀνδριάντα τοῦ λιονταρίσιου βασιλιά τους, πὺν ἀντιμετώπισε μετὰ τὸν τρόπο πὺν ἔβρουμε τὸ θάνατο;

Τὸ ἀγαλμα τοῦ Λεωνίδα βρῖσκεται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ μας Μουσεῖο καὶ στὴν ἐξέταση του μπαίνουμε τώρα.

* * *

Τὸ χάλκινὸ ἀγαλματάκι τῆς Ἀθηνᾶς (εἰκ. 2) πὺν βρέθηκε πάνω στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθῆνας, μᾶς βοηθαίει νὰ ἀναπαραστήσουμε τὴν ὅλη στάση τοῦ «Λεωνίδα». Ὅπως ἔδω ἡ Ἀθηνᾶ Πρόμαχος ὁρμαίει κρατώντας τὴν ἀσπίδα στὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι, ὑψώνοντας μετὰ τὸ ἄλλο τὸ δόρυ (καὶ τὰ δυὸ λείπουν σήμερα),

ἔτσι καὶ ὁ πολεμιστῆς τῆς Σπάρτης, μετὰ τὸ κορινθιακὸ κράνος στὸ κεφάλι—τοῦ σκεπάζει καὶ τὰ μάγουλα, ἀντίθετα πρὸς τὸ ἀγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς— ὁρμαίει ἀκράτητος καλὰ ὀπλισμένος καὶ μετὰ τὸ ἐπιθετικὸ καὶ μετὰ τὸ ἀμυντικὸ ὄπλο του.

Τὸ κράνος του ἔχει θαυμάσιες καὶ ἐπιβλητικὲς παραγναθίδες σὲ σχῆμα κεφαλίου ἀπὸ κριάρι (εἰκ. 3). Στὸν τράχηλο, κάτω ἀπὸ τὸ κράνος βγαίνουν μερικοὶ μικροὶ βόστρυχοι σὲ σχῆμα σπείρας, συνειθισμένη σηματοποίηση στὰ ἀρχαῖα ἔργα.

Ἡ δυνατὴ ἐντύπωση πὺν παίρνομε ἀπὸ τὸ ἔργο χρωσιέται τὸ πῶς πολὺ σὲ δυὸ στοιχεῖα: στὴ ζωντάνια καὶ τὴ δύναμη τῆς κίνησης, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος στὸ ρωμαλέο πρόσωπο μετὰ τὴ λιονταρίσια ὁρμὴ.

Εἰκ. 2. Χάλκινὸ ἀγαλματάκι τῆς Ἀθηνᾶς (ἀρχαιολ. Μουσεῖο)

Τί θάταν ὅμως μόνο τὸ πρόσωπο χωρὶς τὸν ψηλὸ λόφο τοῦ κράνους μὲ τὸ δυνατὸ περίγραμμα, πὸν λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὴν κατακόρυφη τῆς μύτης κάνει τὴ γωνιὰ ἐκείνη πὸν κόβει ἀδρὰ τὸν κύκλο; Στὴν Ἀθηνὰ ὁ λόφος κρατιέται ἀπὸ ἓνα λυγρὸ λαιμὸ κύκνον. Ἔτσι τὸ βάρος του δὲν πέφτει ἀμέσως πάνω στὸ κεφάλι τῆς θεᾶς. Ὁ χαλύβδινος ὅμως πολεμιστὴς δὲν ἔχει ἀνάγκη τέτια προφύλαξη. Τί μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ βάρος τῆς πινοπλίας γιὰ ἓναν Σπαρτιάτη;

Στὸ πρόσωπο συνδυάζεται ἡ μεταβατικὴ τεχνοτροπία ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ στὴν κλασικὴ. Ἀρχαϊκὰ εἶναι τὰ παχειὰ χεῖλια, τὰ φουσκωμένα μάγουλα, ἡ μυτερὴ γενειάδα, τὸ στόμα σὲ σχῆμα καμπύλης ἀνοιχτῆς πρὸς ἄπάνω. Ὅμως ἡ πρόχω-

Εἰκ. 3. Τὸ ἄγαλμα τοῦ «Λεωνίδα»

ρημένη τεχνικὴ εἶναι φανερὴ στὰ μάτια. Ἄν μπορούσαμε νὰ παραβάλουμε τὸ Λεωνίδα μ' ἓνα ἀρχαϊκὸ ἄγαλμα λίγο ἀρχαιότερο ἀπὸ τὸ 500 π. Χ. θὰ βλέπαμε πὸς στὸ ἀρχαϊκὸ τὸ κοίλωμα, κάτω ἀπὸ τὰ φρύδια, δὲν παρασταίνεται, καὶ ἔτσι τὰ μάτια ἔρχονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὰ φρύδια. Οἱ ἄνθρωποι φαίνονται «ἐξώφθαλμοι». Τοῦτο, πὸν χαρακτηρίζει τὰ ἀρχαϊκὰ ἔργα, τὸ ἔχει ξεπεράσει ὁ γλύπτης τοῦ Λεωνίδα. Ἀνήκει σ' ἐποχὴ πὸν ἔμαθε νὰ κοιτάζει καλύτερα τὸ βιβλίο τῆς φύσης, καὶ ἔξερε νὰ βαθουλώσει τὸν κύκλο πὸν τριγυρίζει τὸ μάτι καὶ νὰ τὸ παρουσιάσει φυσικότερο. Θὰ ἦταν λάθος νὰ φανταστοῦμε ἔτσι ἄδεια τὰ μάτια, ὅπως φαίνονται σήμερα. Στὴν ἀρχαιότητα γιὰ νὰ παραστήσουν τὴν κόρη καὶ τὰ βλέφαρα τοῦ ματιοῦ, θὰ χρησιμοποίησαν κάποιο ἄλλο ὑλικὸ, ἴσως καὶ μάρμαρο, πὸν

τὸ τοποθέτησαν στὸ κοίλωμα τῶν ματιῶν ἴσως ἀφοῦ τέλειωσε τὸ ἄγαλμα. Καὶ θὰ εἶμαστε πολὺ κοντὰ στὴν ἀλήθεια, σὰν φανταστοῦμε τὸ ὑλικὸ τοῦτο χρωματισμένο μαῦρο γιὰ ν' ἀποδώσει ζωντανότερα τὴν κόρη τοῦ ματιοῦ.

Ἐντύπωση κάνει ἡ ἔλλειψη μουστακιοῦ πὸν δὲ συμβιβάζεται γιὰ τὴ σημερινὴ ἀντίληψη μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῆς γενειάδας. Ἄμα ὅμως ἔξερε κανεὶς τὴ διαταγὴ πὸν ἔβγαζαν οἱ ἔφοροι τῆς Σπάρτης, μόλις ἔπαιρναν τὴν ἐξουσία, «κείρεσθαι τὸν

Εἰκ. 4. Τὸ πρόσωπο τοῦ «Λεωνίδα»

μύστακα καὶ πείθεσθαι τοῖς νόμοις» δὲν παθαίνει κανένα ξάφνισμα. Βέβαιο εἶναι, πὸς ἡ ἔλλειψη τοῦ μουστακιοῦ, ἄμα ἀντικρίσουμε τὸ κεφάλι, σὰ νὰ μᾶς δίνει κάποια ἀόριστη ἐντύπωση προσωπικοῦ χαρακτήρα, μιὰν ἐντύπωση ἰδιαίτερης ἀτομικότητας. Μολαταῦτα ἡ μορφή εἶναι καθαρὰ ἰδανικὴ, δὲν εἶναι πορτραῖτο, ὅπως θέλησαν νὰ πιστέψουν. Ἔτσι θὰ παρᾶσταινε ὁ ἴδιος καλλιτέχνης, σὰν βρισκόταν στὸ ἴδιο σημεῖο τῆς καλλιτεχνικῆς του ἐξέλιξης, ὁποιοδήποτε πολεμιστὴ τοῦ παρᾶγγελλαν νὰ πλάσει στὸ μάρμαρο: μὲ τὸ κράνος στὸ κεφάλι, τὴ μυτερὴ γενειάδα, παχειὰ χεῖλια, στόμα σὲ σχῆμα καμπύλης ἀνάποδης, μύτη παχειά, ξυρισμένο μουστάκι. Ἄν ὁ γλύπτης εἶχε στὸ νου του τὴ μορφή τοῦ ἥρωα, θὰ ἔπρεπε πρῶτα πρῶτα νὰ τὸν παραστήσει πιὸ γέρο, ἀφοῦ δὲν ἦταν πιὰ ὄριμος

άντρας όταν έπεσε στις Θερμοπύλες. Για τους Έλληνες όμως καλλιτέχνες τὰ γεράματα ήσαν κάτι άποκρουστικό και σπάνια τὰ παράσταιναν, τουλάχιστο ώς τὸ τέλος τοῦ Ε' αἰώνα π. Χ. Έπειτα, ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν ἐργάζονταν ποτὲ μιμητικά, παρὰ ἀφηρημένα. Έτσι ὁ δικός μας γλύπτης πρότυπο δὲν εἶχε ὠρισμένο ἄτομο, τὸ Λεωνίδα, παρὰ τὸ γενικό τύπο τοῦ πολεμιστή. Καὶ ἡ καλλιτεχνική ἔκφραση πού τοῦ ἔδωσε, χρωσιέται πρώτα πρώτα στήν ἐπίδραση τῆς ἐποχῆς του καὶ ἔπειτα στή μεγαλοφυΐα του. Ένας καλλιτέχνης τοῦ Δ' αἰώνα ἢ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς θὰ εἶχε ἀδιάκοπα στό νού του τὸ μοντέλλο του, καὶ θὰ προσπαθοῦσε νὰ συλλάβει τὸν ἠθικό του κόσμο γιὰ νὰ τὸν ἀποδώσει στήν ἄψυχη ὕλη. Στους χρόνους ὅμως πού ἔγινε τὸ ἄγαλμα τῆς Σπάρτης, ὁ ἀτομικισμός ἦταν ἔννοια ἀγνωστή καὶ στή ζωὴ καὶ στήν τέχνη.

Άνεξήγητη φαίνεται στὸν ἄμαθο θεατὴ ἡ γυμνότητα τοῦ πολεμιστή, ἢ θὰ τοῦ δώσει τὴν ἀφορμὴ νὰ ὑποθέσει πὼς τότε πολεμοῦσαν γυμνοί. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ μαρτυροῦν ἐξωτερικό ταυτισμὸ ζωῆς καὶ τέχνης, πού ὅσο κιὰν δέχεται τὸ ἕνα τὴν ἐπίδραση τοῦ ἄλλου, μενουν ὅμως δυὸ ξεχωριστὰ πράματα με διαφορετικὲς ἀνάγκες. Ἡ γυμνότητα τῶν Ἑλληνικῶν ἀγαλμάτων ὀρμηθῆκε βέβαια ἀπὸ τὴν κοινωνική ζωὴ (παλαίστρες, γυμνάσια, ἔρωτας με τοὺς νέους), πῆρε ὅμως ἔπειτα δική της αὐτονομία. Ἄμα ὁ καλλιτέχνης διψᾷ νὰ παραστήσει τὸ μάρμαρο τὴν ὁμορφιὰ τοῦ ἀντρίκιου σώματος, πού γι' αὐτὸν εἶναι τὸ θαῦμα τῆς δημιουργίας, δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἱστορική ἀνακολουθία. Ἡ ὁμορφιά, ἢ καλλιτεχνική τελειότητα, εἶναι γι' αὐτὸν ἡ μεγαλύτερη ἀλήθεια. Ἄπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ, ποιὸς δὲ θὰ ἐπιδοκιμάσει τὴ σκέψη τοῦ καλλιτέχνη, σὰν ἰδεῖ τὸ ἀποτέλεσμα! Γιατί τί ἐντύπωση θὰ ἔκανε τὸ ἄγαλμα σὰν ἦταν ζωσμένο με τὸ στενάχωρο θώρακα, πού δὲν ἔχει καμιὰ πτυχὴ, δηλαδή οὔτε ζωὴ οὔτε κίνηση; Τώρα ὅμως ἡ κίνηση ἢ ὀρμητικὴ τονώνεται, ἐκφράζεται καλύτερα με τὴ θαυμαστὴ ἀνατομία τοῦ γυμνοῦ σώματος. Ἄσύγκριτη εἶναι ἡ δεξιούνη πού χρειάστηκε γιὰ νὰ παρασταθοῦν τὰ κόκαλα τοῦ λαιμοῦ, πού δὲν ἔξέχουν ἀπότομα, παρὰ μ' ἕνα ἔλαφρὸ μαλακὸ κύρτωμα μᾶς μεταφέρουν ἀπὸ τὸ λαιμὸ στὸ στήθος. Ένας παλιὸς ἀρχαῖκός καλλιτέχνης θὰ περιοριζόταν νὰ χαράξει δυὸ γραμμὰς, ἕνας τοῦ 500 π. Χ. θὰ παράσταινε με γωνιακὴ πλαστικότητα τὰ κόκαλα τοῦ λαιμοῦ. Ὁ δημιουργὸς ὅμως τοῦ Λεωνίδα ἀνήκει στήν ἐποχὴ πού ἡ πλαστικότητα κυριαρχεῖ, ἀφήνοντας παρὰμερὰ τὴ σχεδιαστικὴ μέθοδο. Τὶς καμπύλες τῆς κοιλιᾶς, καθὼς καὶ τοῦ λαιμοῦ τὸ κύρτωμα δὲν τίς ἐνίωσε σὰν γραμμὰς, παρὰ σὰν πλαστικὲς μορφές, σὰν ὄγκο (=πλαστικότητα, πλαστικὸς τρόπος). Ἡ προσπάθεια αὐτὴ πού πέφτει σύχρονα με τὴ γνώση τῆς φωτοσκίασης στήν ζωγραφικὴ, γιὰτί κι αὐτὴ ἀποβλέπει στήν ἐπίδραση τοῦ φωτός καὶ τῆς σκιάς πάνω στὸ μάρμαρο, τοποθετεῖ τὸ ἄγαλμα κοντίτερα στήν κλασικὴ τέχνη. Ἄν τὸ στόμα, τὰ μάγουλα, τὰ μαλιὰ ἔχουν ἀρχαῖκά ὑπόλοιπα, τὰ μάτια ὅμως καὶ ἡ ἀνατομία τοῦ σώματος μαρτυροῦν πὼς μπῆκε πιά στήν τέχνη, σὰν στοιχεῖο ἀξεχώριστο, ὁ συσχετισμὸς τῆς μορφῆς τοῦ ἔργου με τὸ δῶρο τῆς φύσης, τὸ φῶς, πού δίνει στὰ πλάσματα τὸ σχῆμα τους, τὴν ὑπόστασή τους, καὶ πού οἱ Ἕλληνες τόσο τὸ ἀγάπησαν.

Ἄντίθετα με τὰ γνωστὰ μας σύχρονα του ἔργα τὸ ἄγαλμα τοῦ «Λεωνίδα» ἔχει δυὸ ὄψεις. Τοῦτο εἶναι φανερό, ἅμα συγκριθεῖ με τὴν Ἀθηνά τῆς εἰκόνας 2. Καθὼς ὀρμαῖ ἡ Ἀθηνά δεξιὰ με τὸ πρόσωπο προφίλ, με τὸ στήθος ὀλόκληρο, εἶναι γιὰ νὰ φαίνεται μόνο ἀπὸ τὴν ὄψη πού φωτογραφήθηκε. Ἄμα τοποθετοῦσε

κανεῖς πίσω της γιὰ φόντο μιὰ νοητὴ πλάκα, θὰ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἀνάγλυφου. Ἡ ἔλλειψη βάθους, ἢ ἐπιπεδικότητα αὐτὴ (Flächigkeit) εἶναι νόμος τῆς ἀρχαῖκῆς τέχνης πού βαστᾷ καὶ ὡς τὴν κλασικὴ. Ένας maître σὰν τὸ Μύρωνα, δὲ μπόρεσε νὰ ξεφύγει τὸ νόμο αὐτὸν στήν παράσταση τοῦ «Δισκοβόλου του». Ὁ δημιουργὸς ὅμως τοῦ Λεωνίδα, ἀνκαὶ ἀρχαιότερος, εἶναι πῶς προχωρημένος στὸ σημεῖο τοῦτο. Τὸ ἔργο του μπορεῖ νὰ τὸ ἰδεῖ κανεῖς σὰ σύνολο καὶ ὅταν σταθεῖ ἴσα ἀπέναντι στὸ πρόσωπο, καὶ ὅταν πάει πλάι του (Εἰκ. 3. Πρέπει καλύτερα νὰ τὴ φανταστοῦμε ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη πλευρὰ). Ἡ μιὰ ὁμοπλάτη δὲν εἶναι ἀπλωμένη φάτσα ὅπως στήν Ἀθηνά, παρὰ ἔχει παρασταθεῖ προοπτικά, ἔτσι πού ἐξασφαλίζει τὴ θέα τοῦ ἀγάλματος κι ἀπὸ τὴν ἄλλην ὄψη, τὴν ἀπέναντι στὸ πρόσωπο. Κάτι ἀνάλογο ἔχει παρατηρηθεῖ ὡς τὴν ὠρα σ' ἕνα μόνο ἀπὸ τὰ σύχρονα ἔργα τοῦ Λεωνίδα, τοὺς δυὸ ἀντριάτες τοῦ Ἀρμόδιου καὶ τοῦ Ἀριστογείτονα, τῶν τυρανοχτόνων, πού βρίσκονται στὸ Μουσεῖο τῆς Νεάπολης (Εἰκ. 5) καὶ πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν λίγο τώρα.

* *

Εἶναι γνωστὸ πὼς στὸ 514 π. Χ. δυὸ Ἀθηναῖοι, πού εἶχαν ζωντανὸ τὸ αἶσθημα τῆς ἐλευτερίας, ὁ Ἀριστογείτονας κι ἕνας πῶς νέος, ὁ Ἀρμόδιος, ἀποφάσισαν νὰ σκοτώσουν, τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς τῶν Παναθηναίων, τοὺς γιούς τοῦ Πεισιστρατοῦ πού συνέχιζαν τὴν τυρανικὴ ἐξουσία τὴν κληρονομημένη ἀπὸ τὸν πατέρα τους. Μιὰ σύχιση ἔφερε τὸ ἀποτέλεσμα νὰ σκοτωθεῖ ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς Πεισιστρατίδες, ὁ Ἴππαρχος. Ἀμέσως ὅμως ἔπεσαν, καὶ οἱ δυὸ τυρανοχτόνοι ἀπὸ τίς λόγχες τῶν δορυφόρων. Ὑστερὸ ἀπὸ τὸ θάνατο τους, οἱ συμπατριῶτες τους παράγγειλαν στὸν Ἀθηναῖο γλύπτη Ἀντήνορα νὰ κάνει ἕνα χάλκινο σύμπλεγμα γιὰ νὰ τὸ στήσουν πρὸς τιμὴ τους στήν ἀγορὰ. Τὸ σύμπλεγμα τοῦτο τὸ πῆρε τὸ 480 ὁ Ξέρξης, μπαίνοντας στήν Ἀθῆνα, καὶ τὸ πῆρε μαζί του στὰ Σούσα. Ἐκεῖ, ὕστερὸ ἀπὸ 200 χρόνια, τὸ βρῆκε ἕνας μεγάλος Μακεδόνας, μὲ Ἀθηναῖος στὴ μόρφωση, ὁ Ἀλέξανδρος καὶ τὸ χάρισε στοὺς Ἀθηναῖους. Στὸ μεταξὺ ὅμως, ἀμέσως ὕστερὸ ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Σαλαμίνας, κατὰ τὸ 479—8 οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἀναθέσει σὲ δυὸ γλύπτες, τὸν Κρίτιο καὶ τὸ Νησιώτη νὰ κάνουν ἄλλο σύμπλεγμα γιὰ νὰ τὸ βάλουν στὴ θέσῃ τοῦ ἀρπαγμένου. Τώρα πού εἶχαν μάθει ὅσο ποτὲ νὰ ἐχτιμοῦν τὴν ἐλευτερία, θέλησαν νὰ μὴν ἀφήσουν ἀτίμητους ἐκείνους πού στὰ παλιὰ τὰ χρόνια εἶχαν θυσιαστεῖ γιὰ νὰ τὴν προετοιμάσουν. Τοῦ δευτέρου αὐτοῦ ἔργου τοῦ Κρίτιου καὶ Νησιώτη ἀντίγραφο φαίνεται νὰ εἶναι τὸ «σύμπλεγμα» τοῦ μουσεῖου τῆς Νεάπολης¹.

Εἰκ. 5. Οἱ ἀντριάτες τῶν Τυρανοχτόνων. (Μουσεῖο τῆς Νεάπολης)

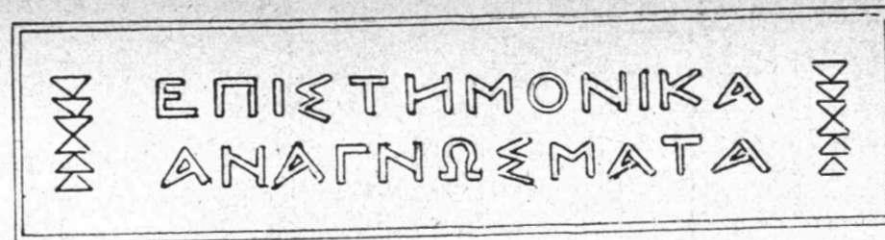
1. Τὸ λέμε καταχρηστικὰ «σύμπλεγμα», γιὰτί κάθε μιὰ μορφή εἶναι καὶ μόνη τῆς νοητῆ, δὲν εἶναι ἔτσι συνδεμένες πού νὰ μὴ χωρίζονται χωρὶς βλάβη τοῦ συνόλου.

Ἀντίθετα μὲ κάθε ἱστορική παράδοση, οἱ τυρανοχτόνοι δομοῦν καὶ οἱ δυὸ μαζὶ ἀπάνω στὸ φανταστικὸ τύρανο. Τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μᾶς φανεῖ παράξενο. Ὁ ἀρχαῖος καλλιτέχνης ἔπαιρνε πάντα τὸ θάρρος νὰ τροποποιήσῃ τὴν πραγματικότητα, ἅμα τοῦ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἄρτια ἐμφάνιση τοῦ ἔργου του.

Οἱ δυὸ ἦρωες δὲν ὑψώνουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ χέρι. Διαφορετικοὶ στὴν ἡλικία, ἦταν φυσικὸ καὶ νὰ ἐνεργήσουν ἀλλιῶτικα. Ἡρωϊκὰ ἔχει ὑψώσει τὸ σπαθὶ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του, ἔτοιμος νὰ χτυπήσῃ στὰ φανερά, ὁ πιὸ νέος, ὁ Ἀρμόδιος. Ὁ Ἀριστογείτονας ὅμως, ὠριμος ἄντρας, ξέρει νὰ ἐνεργήσῃ μὲ πιότερη σύνεση. Ἐνῶ προβάλλει σὰν ἀσπίδα τὸ ἀριστερὸ χέρι ποῦ κρατεῖ μὲ κάποια προφύλαξη τὴ λαβὴ τοῦ σπαθιοῦ του, ἐτοιμάζεται μὲ τὸ δεξιὸ νὰ σπείρει τὸ θάνατο. Τί πετυχαίνεται ὅμως ἔτσι σχετικὰ μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἔργου; Ὅχι μόνον δὲν ὑπάρχει ἡ μονοτονία δυὸ ὑψωμένων χειρῶν, παρὰ κατορθώθηκε καὶ ἡ συμμετρικὴ στάση τῶν δυὸ ἀκρινῶν χειρῶν. Ἀμα καὶ ὁ Ἀριστογείτονας ὑψωνε τὸ δεξιὸ του χέρι τίποτα ἀπ' αὐτὰ δὲ θὰ γινόταν. Ἄν πάλι καὶ ὁ Ἀρμόδιος κρατοῦσε χαμηλὰ τὸ σπαθὶ του, ὅπως καὶ ὁ ἄλλος, καὶ ἡ ἐμφάνιση δὲ θὰ εἶχε ποικιλία καὶ θὰ ἔλειπε ἀπὸ τὸ ἔργο ἡ κεντρικὴ ἀνάταση, ποῦ εἶναι μιὰ σπουδαία δύναμη του. Καὶ ἐδῶ ἴσα ἴσα φαίνεται ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ καλλιτέχνη, γιὰτὶ κατάφερε τὴν καθαρὰ μορφικὴ ἀπαιτήση νὰ τὴ δικαιολογήσῃ, νὰ τὴ συγχωνέψῃ παρουσιάζοντας τὴν σὰν ἀποτέλεσμα ψυχολογικῆς διαφορᾶς!

Ἐκεῖνο ποῦ φέρνει τὸ σύμπλεγμα τοῦτο κοντὰ στὸ Λεωνίδα εἶναι ἡ ὅμοια τοποθέτηση τῶν σωμάτων στὸ χῶρο. Καὶ τοῦ Ἀριστογείτονα καὶ τοῦ Λεωνίδα τὸ κεφάλι ἔχει τὴν ἴδια θέση σχετικὰ μὲ τὸ στήθος καὶ τὸ ἄλλο σῶμα, καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὑψώνεται τὸ δεξιὸ χέρι. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰδεῖ καὶ τὰ δυὸ ἔργα ἀπὸ δυὸ ὄψεις: μιὰ ἅμα σταθεῖ ἀπέναντι στὸ πρόσωπο καὶ ἄλλη σὰ σταθεῖ ἀπέναντι στὸ στήθος. Εἶδμε παραπάνω πῶς μὲ τὴν Ἀθηνά τῆς εἰκ. 2 δὲ γίνεται τὸ ἴδιο. Στὴν τεχνοκριτικὴ γλῶσσα λέει κανεὶς γιὰ τούτην πῶς εἶναι *ἐπιπεδικὸ ἔργο* (flächig), ἐνῶ γιὰ τὰ ἄλλα πῶς ἀπλώνονται σὲ βάθος, πῶς δὲν εἶναι καμωμένα μὲ τοὺς νόμους τοῦ ἀνάγλυφου.

Μένει ἄγνωστος σὲ μᾶς γιὰ τὴν ὥρα ὁ καλλιτέχνης τοῦ Λεωνίδα. Σὲ μιὰν ἄλλη ἐποχὴ θὰ ἦταν ἴσως αὐτὸ ἓνας λόγος νὰ μὴ δίνεται τόση σημασία στὸ ἔργο. Σήμερα ὅμως, ποῦ ξέρουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς τέχνης καὶ τοὺς νόμους ποῦ τὴν κυβερνοῦν, ἡ γνωριμιά μὲ τὸ καλλιτέχνημα, ὄχι τὸν καλλιτέχνη, εἶναι ἐκεῖνο ποῦ ἔχει τὴ μεγαλύτερη σπουδαιότητα. Μήπως δὲ μπορούμε νὰ μελετήσουμε τὰ προβλήματα ποῦ ἀπασχόλησαν τὸν ἄγνωστο αὐτὸν καλλιτέχνη, μήπως δὲ μπορούμε νὰ τοποθετήσουμε τὸ ἔργο σὲ μιὰ ὠρισμένη ἐποχὴ, σ' ἓνα σκαλοπάτι παραπάνω ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα καὶ παρακάτω ἀπὸ τὰ νεώτερα του, ἀκόμη κιὰν δὲν ξέρουμε ἀνέκδοτα ἀπὸ τὴ βιογραφία τοῦ δημιουργοῦ του; Μήπως δὲ στεκόμαστε μὲ τόση προσήλωση στὸν πολεμιστὴ αὐτὸν ποῦ ἦταν τὸ ζωντανὸ ἰδανικὸ τῆς ἐποχῆς του καὶ ζεῖ γι' αὐτὸ καὶ σήμερα ἀνάμεσα μᾶς; Ἄς κοιτάξουμε μιὰ φορὰ ἀκόμη τὸ «Λεωνίδα». Μὲ τὸ ρωμαλέο καὶ λιονταρίσιο του πρόσωπο, μὲ τὸ ψηλὸ κράνος, τὴ θεία ὀρμὴ του εἶναι, θαρεῖς, τὸ σύμβολο τοῦ ἀγωνιστῆ τῆς κάθε ἐποχῆς ποῦ, ἀπὸ διαφορετικὴ ἰδέα κάθε φορὰ, ξέρει ν' ἀντικρίξει χωρὶς φόβο τὸ θάνατο. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ φαίνεται πάντα «ὅμοιος μὲ τὸ Δία».

Κ. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

Τὰ ὄνειρα¹

Εἶδαμε στὸ προηγούμενο φυλλάδιο, πῶς τὰ συμπεράσματα, ὅπου καταλήγουν οἱ φυσιολογικὲς θεωρίες γιὰ τὰ ὄνειρα, δὲν εἶναι σωστά, γιὰτὶ δὲ στηρίζονται σὲ ἐπιχειρήματα ἀμερόληπτα. Θὰ ἐξακολουθήσουμε σήμερα τὴν κριτικὴ μᾶς.

IV. Τὸ σπουδαιότερο ἐπιχείρημα, ποῦ φέρνουν πολλοὶ ὀπαδοὶ τῶν φυσιολογικῶν θεωριῶν εἶναι ἡ βεβαίωση τους, πῶς ἐφαρμόζουν στὴν ἔρευνα τους γιὰ τὰ ὄνειρα τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ πειραματικὴ μέθοδο. Καὶ τονίζουν, χάρι στὴν πειραματικὴ ἔρευνα ἀποδείχθηκε, πῶς οἱ καθ'αυτὸ αἰτίες ποῦ γενοῦν τὰ ὄνειρα εἶναι φυσιολογικὲς, εἶναι δηλαδὴ οἱ διάφοροι ἐξωτερικοὶ ἢ ἐσωτερικοὶ ἐρεθισμοί, ποῦ ἀνεβαίνουν τὴν ὥρα τοῦ ὕπνου μᾶς ὡς τὸ κέντρο τοῦ νευρικοῦ μᾶς συστήματος. Τονίζουν ἀκόμη, πῶς μὲ τὸ πείραμα μπῆκε ἡ ὄνειρικὴ ἔρευνα στὸ σωστὸ δρόμο, γιὰτὶ ἡ αὐτοπαρατηρησία, ποῦ ἐφάρμοζαν οἱ ἄλλοι ὄνειροερευνητὲς εἶναι πολὺ ἀμφίβολη μέθοδος, ἐπειδὴ τῆς λείπει προπάντων ὁ ἀντικειμενικὸς, ὁ αὐστηρὸς ἔλεγχος.

Κανένας δὲν ἀρνίεται, πῶς τὰ πορίσματα τῆς πειραματικῆς ἔρευνας εἶναι τὰ πιὸ θετικά, τὰ πιὸ πιστεψτὰ καὶ ἀξιοπαράδεχτα. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι:

Α'. Πῶς ἐφαρμόστηκε ὡς τώρα τὸ πείραμα στὰ ὄνειρα; Κατορθώθηκε νὰ ἀπλωθεῖ ἡ ἐφαρμογὴ του σ' ὅλη τὴν περιοχή τοῦ ὄνειρου; Ποιὰ ἀπὸ τὰ ὄνειρικὰ προβλήματα ἐρευνηθήθηκαν ὡς τώρα πειραματικά;

Β'. Κιὰν δὲν κατορθώθηκε, γιὰ ποῖο λόγο; Ἀπὸ ἀτέλειες στὴν ἐφαρμογὴ, ἢ ἀπὸ τὴ φύση τοῦ φαινομένου, ποῦ ἐξετάζεται; Μ' ἄλλα λόγια, ὡς πιὸ σημεῖο μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ τὸ πείραμα στὰ ὄνειρα;

Γ'. Τὰ πορίσματα τῆς πειραματικῆς ἔρευνας λύνουν ἱκανοποιητικὰ τὰ ὄνειρικὰ προβλήματα; Ἡ μὴ τυχὸν μᾶς δημιουργοῦν καινούργιες ἀπορίες, ποῦ μένουν χωρὶς καμιά ἢ χωρὶς ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση;

Α'. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ πειράματος στὰ ὄνειρα εἶναι πολὺ περιορισμένη. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀντικειμενικῆς παρατήρησης καὶ προπάντων τοῦ πειράματος στὰ ὄνειρα χαιρετίστηκε μ' ἐνθουσιασμὸ καὶ θεωρήθηκε μεγάλη πρόοδος. Πίστεψαν, πῶς ἡ ψυχολογία θὰ κάνει καινούργιες κατακτήσεις καὶ θὰ φωτίσει δυσκολόλυτα ὡς τότε προβλήματα. Ὅμως ὁ πρῶτος αὐτὸς ἐνθουσιασμὸς γλήγορα φάνηκε, πῶς δὲν ἦταν καὶ τόσο δικαιολογημένος. Γιὰτὶ τὰ πορίσματα τῆς πειραματικῆς ἔρευνας

1. Συνέχεια. Κοίταξε «Ἀναγέννηση» Χρονιὰ Α' σελ. 652—659 καὶ Χρονιὰ Β' σελ. 74—82.

στά όνειρα ούτε σπουδαία ήσαν ούτε μπορούσαν να έχουν τὸ γενικὸ κήρος, πὸν περιέμεναν οἱ πρῶτοι ἐρευνητές.

Ἄς ἀναθυμηθοῦμε γιὰ μιὰ στιγμή ὅσα εἶπα παραπάνω ἰ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ πειράματος στὰ όνειρα. Βλέπουμε, πὸς καὶ ὁ ξένος παρατηρητής, πὸν παρατηρεῖ προσεχτικὰ τὸν πὸν κοιμάται, ὁ ἑτεροπαρατηρητής, καὶ ὁ πειραματιστής, μὲ ὅλα τὰ τεχνικὰ μέσα πὸν ἐφαρμόζουν, δὲν ἐρευνοῦν σχεδὸν διόλου τὸ ἴδιο τὸ όνειρο. Ὁ πρῶτος, ὁ ἑτεροπαρατηρητής, περιορίζει ἀναγκαστικὰ τὴν προσεχτικὴ καὶ ὅσο θέλετε ἐπιστημονικὴ παρατήρηση του στὴν ἀναπνοή, στὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, στὸ σφυγμό, στὴν ἀλλαγὴ τῆς φυσιολογίας κ.τ.λ., περιορίζει δηλαδὴ τὴν παρατήρηση του μόνο σὲ μερικὰ ἐξωτερικὰ σημάδια. Καὶ τὸ μόνο πὸν κατορθώνει εἶναι νὰ πιστοποιήσει τὰ ἐξωτερικὰ αὐτὰ σημάδια καὶ νὰ παρακολουθήσει τὴ ροὴ τους. Τί κερδίσαμε ὅμως μ' αὐτό;

Πρῶτα πρῶτα ἡ τεχνικὴ αὐτὴ παρατήρηση δὲ μᾶς βοηθεῖ διόλου νὰ καταλάβουμε σὲ ποιά σχέση βρίσκονται τὰ ἐξωτερικὰ αὐτὰ φαινόμενα μὲ τὸ όνειρο. Εἶναι τάχα αἰτία, εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ όνειρου; Δὲν τὸ ξέρουμε, δὲ μπορεῖ νὰ τὸ ξέρουμε μὲ πεποίθηση. Ἴσως ἐκεῖνη τὴ στιγμή καὶ νὰ μὴ βλέπει ἐκεῖνος πὸν κοιμάται κανένα όνειρο καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα νὰ γενιούνται ἀπὸ ἄλλη αἰτία, καθαρὰ φυσιολογικὴ. Ἴσως ὅμως καὶ νὰ βλέπει καὶ τότε τὸ λογικότερο εἶναι νὰ ὑποθέσουμε, πὸς τὰ ἐξωτερικὰ αὐτὰ φαινόμενα εἶναι συνοδευτικὰ τοῦ όνειρου, δηλαδὴ ἐξωτερικὰ φανερῶματα, πὸν συνοδεύουν τὸ όνειρο. Ὡστε μὲ τὴν ἑτεροπαρατηρησιὰ αὐτὴ πληροφορηθήκαμε γιὰ κάτι, πὸν ὅσο κιὰν τὸ φανταστοῦμε σπουδαῖο, πάντα εἶναι στὸ περιθώριο τοῦ όνειρου. Γιὰ τὴν ψυχολογία ὅμως τοῦ όνειρου δὲ μάθαμε τίποτε. Καὶ ἐκεῖνο πὸν πραγματικὰ πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ όνειρου, ἡ ὑπόστασις του, ἡ ὕψὸς του, ἡ ροὴ του καὶ ἡ μορφὴ πὸν παίρνουν οἱ διάφορες ψυχικὲς μας λειτουργίες μέσα στὸ όνειρο. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ὁ ἑτεροπαρατηρητής εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ρωτήσῃ ἐκεῖνον πὸν βλέπει τὸ όνειρο, εἶναι δηλαδὴ ὑποχρεωμένος νὰ καταφύγει στὴν αὐτοπαρατηρησιὰ, πὸν τόσο τὴν ὑποτιμᾷ.

Μὰ καὶ ὁ πειραματιστής, μὲ ὅλη τὴ δεξιότεχνη καὶ πολλὲς φορὲς ἀξιοθαύμαστη ἐφαρμογὴ τοῦ πειράματος, δὲν προχωρεῖ διόλου παραπέρα. Καὶ αὐτὸς περιορίζει ἀναγκαστικὰ τὴν πειραματικὴ του ἔρευνα στὸ περιθώριο τοῦ όνειρου. Τὴν ψυχολογία τοῦ όνειρου οὔτε κὰν κατορθώνει νὰ τὴ θίξει. Γιὰ τὴν ὥς τώρα ἐρευνηθήκαν πειραματικὰ μόνο μερικὸι ἐξωτερικοὶ καὶ ἐσωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ, καὶ τὸ πολὺ πολὺ κατορθώθηκε νὰ πιστοποιηθεῖ, πὸς πραγματικὰ ὑπάρχει κάποια σχέση ἀναμεταξὺ στοὺς ἐρεθισμοὺς αὐτοὺς καὶ τὰ όνειρα. Τί εἶδους ὅμως εἶναι ἡ σχέση αὐτὴ; Εἶναι οἱ ἐρεθισμοὶ αὐτοὶ π.χ. ὁ κρότος πὸν προκαλοῦμε, τὸ γαργάλισμα, τὸ σφίξιμο τοῦ χεριοῦ, τὸ δέσιμο τοῦ ποδιοῦ κ.τ.λ. εἶναι ἡ πραγματικὴ αἰτία, πὸν γενεῖ τὸ όνειρο καὶ καθορίζει τὸ περιεχόμενο του; ὅπως παραδέχονται οἱ ὀπαδοὶ τῶν φυσιολογικῶν θεωριῶν; Ἡ εἶναι μόνο ἡ ἀφορμὴ, πὸν δίνει τὸ πρῶτο σπρώξιμο νὰ γενηθεῖ τὸ τάδε όνειρο μὲ δικὸ του ἄσχετο περιεχόμενο, ὅπως παραδέχεται ἡ ψυχανάλυση; Τὸ πείραμα δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ὀριστικὴ ἀπάντησις οὔτε σ' αὐτὴ μας τὴν ἀπορία. Καὶ ἡ αἰτία εἶναι πολὺ ἀπλή, ἀφοῦ δὲν

εὐαίρει διόλου τὸ ἴδιο τὸ όνειρο. Γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ἴδιου τοῦ όνειρου καὶ ὁ πειραματιστής καταφέβγει καὶ αὐτὸς στὴν αὐτοπαρατηρησιὰ.

Μὲ ποῖο λοιπὸν δικαίωμα οἱ ὀπαδοὶ τῶν φυσιολογικῶν θεωριῶν ὑποστηρίζουν πὸς οἱ αἰτίες πὸν γενοῦν τὰ όνειρα εἶναι φυσιολογικὲς, δηλαδὴ οἱ ἐρεθισμοὶ πὸν ἀνεβαίνουν στὸ κέντρο τοῦ νευρικοῦ συστήματος; Ποῦ στηρίζονται γιὰ ν' ἀποκλείσουν τίς ψυχολογικὲς αἰτίες, ὅπως δέχονται οἱ ψυχολογικὲς θεωρίες γιὰ τὰ όνειρα; Πουθενὰ ἄλλοῦ, παρὰ στὴν ἀπὸ τὰ πρὶν σχηματισμένη γνώμη τους. Γιὰ τὴν πειραματικὴ ἔρευνα, πὸν τόσο ἐπαινοῦν, διόλου δὲ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε τὴ θεωρία τους.

Β'. Προβάλλεται ὅμως ἡ εὐκόλη ἀντίρρηση: Δὲν εἶναι δὰ καὶ πολλὰ χρόνια, ἀφότου πρωτοεφαρμόστηκε τὸ πείραμα στὴν όνειρικὴ ἔρευνα. Ἄν λοιπὸν ὡς τώρα ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ πειράματος εἶναι περιορισμένη, ἄς μὴν ἀπελπιζόμεστε, ἀργὰ ἢ γλήγορα θὰ κατορθώσει ἡ πειραματικὴ ψυχολογία νὰ ἀπλώσει τὴν ἔρευνα της σ' ὅλη τὴν περιοχὴ τοῦ όνειρου.

Τότε ὅμως θὰ ἔπρεπε καὶ οἱ πειραματιστὲς ψυχολόγοι ἢ φυσιολόγοι στὰ όνειρα νὰ μὴ βιαστοῦν νὰ βγάλουν γενικὰ καὶ κατηγορηματικὰ συμπεράσματα, πὸν δὲ δικαιολογοῦνται διόλου ἀπὸ τὴν ἔρευνα τους.

Ἐπειτα ἡ προβαλλόμενη ἀντίρρηση μᾶς φέρνει σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαία καὶ ἐπίμαχα ζητήματα τῆς ψυχολογίας, στὴν κρίσιμη πὸν περνᾷ ἡ πειραματικὴ ψυχολογία. Δὲν εἶναι, βέβαια, ἐδῶ ἡ κατάλληλη στιγμή νὰ ἀπλωθοῦμε σὲ μιὰ τέτλια συζήτησι. Θὰ προσπαθήσω λοιπὸν νὰ θίξω ὅσο μπορῶ σύντομα τὸ ζήτημα, γιὰ νὰ φανεῖ πὸς ἡ ἀδυναμία τῆς πειραματικῆς ἔρευνας στὰ όνειρα χρωστίεται στὴν ἰδιαίτερη φύση τοῦ ψυχικοῦ τούτου φαινομένου.

Ὅταν ἡ ψυχολογία ἐδῶ καὶ 60 ἢ 70 χρόνια ἀποσπᾷστηκε ὀριστικὰ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ θέλησε νὰ γίνει ξεχωριστὴ ἐπιστὴμὴ μέσα στὸν κύκλο τῶν ἄλλων τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν, ἡ καλύτερη λύσις πὸν μποροῦσε νὰ δοθεῖ στὸ μεθοδολογικὸ της πρόβλημα ἦταν νὰ δανειστεῖ καὶ ἡ ψυχολογία ἀπὸ τίς ἄλλες τίς θετικὲς ἐπιστὴμες τὴ μέθοδο τους, φυσικὰ μὲ τὸν ἀπαράβατο ὄρο νὰ προσαρμόσει τὴ μέθοδο ἐκεῖνη στὴ φύση τοῦ ὕλικου, στὴν ἰδιαίτερη σύστασις τῶν ψυχικῶν φαινομένων, πὸν εἶχε νὰ ἐρευνηθεῖ. Τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη οἱ φυσικὲς ἐπιστὴμες προβάλλονταν γιὰ πρότυπο καὶ ἡ μέθοδο τους, τὸ πείραμα, θεωρεῖται ὁ ἰδανικὸς τρόπος ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἐτσι ἡ ψυχολογία δανείζεται τὴν πειραματικὴ μέθοδο ἀπὸ τίς φυσικὲς ἐπιστὴμες, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ φυσιολογία, καὶ ἀπὸ τότε χάρις στὴ νέα μέθοδο πῆρε τὸ ὄνομα «πειραματικὴ ψυχολογία». Οἱ πρῶτες ἐπιτυχίες γενοῦν ἐνθουσιασμοῦ. Οἱ ἐργάτες πληθύνονται, ψυχολογικὰ ἐργαστήρια ἰδρύονται σ' ὅλα τὰ ἐπιστημονικὰ κέντρα, ὄργανα κατάλληλα γιὰ τὰ ψυχολογικὰ πειράματα ἀνακαλύπτονται καὶ σιγὰ σιγὰ μαζέβεται ἀφθονο ὕλικὸ.

Ἄν ὅμως ρίξουμε μιὰ γοργὴ ματιὰ στὰ ἀποτελέσματα τῆς τεράστιας αὐτῆς ἐργασίας, τὸ πρῶτο πράμα, πὸν θὰ χτυπήσει στὰ μάτια μας, εἶναι, πὸς ὡς τώρα οὔτε κατορθώθηκε νὰ ἐφαρμοστεῖ τὸ πείραμα σ' ὅλα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, οὔτε σ' ὅσα ἐφαρμόστηκε, ὅπως καὶ στὰ όνειρα, ἔγινε ἡ ἐφαρμογὴ του μ' ἀρκετὴ ἐπιτυχία. Θὰ μπορούσαμε νὰ ξεχωρίσουμε, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ πειράματος στὴν ψυχολογία, τρεῖς βαθμοὺς. Ἐχουμε ψυχικὰ φαινόμενα, ὅπου ἡ ἐπιτυχία εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη, ὅπου τὸ πείραμα μᾶς ἔδωσε ὡς τώρα ὄχι λίγα θετικὰ πορίσματα. Τέτλια ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι πρῶτα πρῶτα τὰ λεγόμενα

«αίσθήματα» και έπειτα από τις σχετικά ανώτερες ψυχικές λειτουργίες ή μνήμη και ή προσοχή. Δε θέλω, βέβαια, να ελπώ, πώς με το πείραμα εξαντλήθηκε ή έρευνα τους, γιατί προπάντων στη μνήμη και στην προσοχή μένουν ακόμη πολλά σπουδαία προβλήματα, πού άρχισαν να φωτίζονται μόλις από την ψυχανάλυση.

Σ' άλλα πάλι ψυχικά φαινόμενα π. χ. στο συνειρμό και στις αιτίες πού γυνούν τις διάφορες μορφές του, στα άπλα συναισθήματα, στα άπλα φανερώματα της θέλησης κτλ. ή επιτυχία της εφαρμογής του πειράματος δέν είναι και τόσο μεγάλη και τ' αποτελέσματα, χωρίς να πάβουν να είναι αξιόλογα, είναι πολύ λιγότερο θετικά. Τέλος όσο ανεβαίνουμε σ' ανώτερα και πολυπλοκότερα ψυχικά φαινόμενα—κι αυτά είναι τα πιό ζωτικά, τα πιό ενδιαφεροτικά—τόσο και ή εφαρμογή του πειράματος, παρ' όλης τις αξιέπαινες προσπάθειες, όπως π. χ. και στα όνειρα, δείχτηκε προβληματική, και τόσο και τα αποτελέσματα είναι πεινχρότερα.

Βέβαια ή πειραματική ψυχολογία βρίσκεται ακόμη στην άρχή, μπορούμε να είποϋμε, του σταδίου της. «Όσοι εργάζονται στην πειραματική ψυχολογία» λέει, κάποιος σύγχρονος ψυχολόγος, «είναι αισιόδοξοι άπαισιόδοξοι είναι μόνο οι κριτικοί της». Η δικαιολογημένη όμως αισιοδοξία μας πρέπει να έχει τα όρια της. Γιατί πολλές από τις σημερινές άτιέλειες της πειραματικής ψυχολογίας πηγάζουν από αιτίες, πού έχουν την ρίζα τους μέσα στην ίδια τη φύση της ψυχικής μας ζωής, στην ιδιορρυθμία του έσωτερικού μας κόσμου. Γι' αυτό και ή ψυχολογία έχει την υποχρέωση να μην άποστεωθεί μέσα στην πειραματική μέθοδο, ούτε να ξεπέσει στον άνυπόφορο και πνιχτικό μεθοδολογικό δογματισμό, όπως το παθαίνουν πολλοί «έπίσημοι» καθεδρικοί ψυχολόγοι, παρ' να βρει καινούργιους τρόπους έρευνας, και να αντικρίξει καλόβουλα κάθε νέα μέθοδο, πού παρουσιάζει μεγάλη έγγυση για την έπιστημονικότητα της. Και τέτια είναι ή ψυχανάλυση.

Και ίσα ίσα ό δογματισμός των «έπίσημων» ψυχολόγων γένησε τα τελευταία χρόνια τη μεγάλη αντίδραση πολλών άλλων έρευνητών του ψυχικού μας κόσμου. «Τό πιό σπονδαίο, τό πιό αξιόλογο έχει παραμεληθεί από την πειραματική έρευνα. Όποιος θέλει να φωτιστεί σχετικά... με τα ανώτερα ψυχικά φαινόμενα, πουθενά δέ θά βρει χειρότερες συμβουλές, παρ' στα συγγράματα της πειραματικής ψυχολογίας. Κάθε καλό μυθιστόρημα μ'ας παρουσιάζει χιλιάδες φορές βαθύτερη γνώση της ψυχικής μας ζωής από την επίσημη ψυχολογία..... Οι ψυχολόγοι μοιάζουν με βασιλέα ενός κολοσιαίου κράτους, πού ενδιαφέρεται μόνο για τις μεθόδιες επαρχίες και τις άποικίες, και παραδίνει στην άναρχία τις κεντρικές του επαρχίες και τα πολιτισμένα κέντρα του κράτους του».¹

Όσο κιάν τη φανταστεί κανείς υπερβολική, εγώ τουλάχιστο δέ νομίζω άδικαιολόγητη την καυστική αυτή κριτική της πειραματικής ψυχολογίας. Από μιάς άρχής ή πειραματική ψυχολογία αναγκάστηκε να βάλει δυό σπουδαίους περιορισμούς στην έρευνα της. Βέβαια οι περιορισμοί αυτοί υποστηρίχτηκαν από ένα σωρό επιχειρήματα, και μάλιστα χαρακτηρίστηκαν άπαραίτητοι για την πρόοδο της. Αυτό όμως δέν αλλάζει διόλου την κατάσταση ούτε βοηθεί την πειραματική ψυχολογία να προσπεράσει την κρίση, πού περνάει τα τελευταία χρόνια.

Η πειραματική ψυχολογία αυτοπεριορίστηκε στην έξωτερική παρατήρηση

και υποτίμησε την αυτοπαρατηρησία, τη βασική μέθοδο της ψυχολογίας. Έπειδή δηλαδή ή αυτοπαρατηρησία δέ μπορεί να υποβληθεί ή δύσκολα υποβάλλεται στον αντικειμενικό έλεγχο, έπειδή οι φυσικές έπιστήμες στηρίζουν την έρευνα τους στην έξωτερική, στην αντικειμενική παρατήρηση, διεύθυνε και ή πειραματική ψυχολογία την προσοχή της από το ένα μέρος στους έξωτερικούς παράγοντες, πού βοηθούν ή είναι άπαραίτητοι στη γένεση και διαμόρφωση των ψυχικών φαινομένων, και από το άλλο μέρος στα φυσιολογικά φαινόμενα, πού συνοδέβουν τα φανερώματα του ψυχικού μας βίου. Έστρεψε λοιπόν την προσοχή της μόνο στην έξωτερική και στη φυσιολογική πλευρά των ψυχικών φαινομένων, και προσπάθησε να έρευνήσει πειραματικά τη σχέση πού υπάρχει άναμεσαξύ στην έξωτερική αυτή πλευρά και στην ψυχική πλευρά του έσωτερικού μας κόσμου. Τότε μεσουράνησε ή φυσιολογική πειραματική ψυχολογία.¹ Έτσι όμως άπολησμόνησε σχεδόν όλότελα τον ψυχικό οργανισμό του ανθρώπου με τις άνάγκες του και τη δική του λειτουργία, έβγαλε, σαν να είποϋμε, έξω από την ψυχολογία τον ίδιο τον άνθρωπο και σκότωσε τον ίδιο τον έαυτό της. Γιατί με τον περιορισμό της αυτόν αναγκάστηκε ή πειραματική ψυχολογία να κάνει και έναν άλλο, σκληρότερο, περιορισμό. Αναγκάστηκε να περιορίσει την έρευνα της μόνο στα άπλα και κατώτερα ψυχικά φαινόμενα, έπειδή μόνον αυτά και προπάντων τα «αίσθήματα» (της άκοής, της όρασης, της άφής κτλ.) παρουσιάζουν κάποια σταθερή—ώστε και καθορίσιμη—σχέση της φυσιολογικής και της ψυχικής τους πλευράς. Για να δικαιολογήσουν τους περιορισμούς αυτούς οι πειραματιστές ψυχολόγοι, διακήρυξαν, πώς, άμα έρευνηθούν σ' όλο το πλάτος και σ' όλο το βάθος τα άπλα και κατώτερα ψυχικά φαινόμενα, θά γίνει τότε εύκολότερη και θετικότερη και ή έρευνα όλόκληρου του ψυχικού μας κόσμου. Γιατί τα κατώτερα, τα άπλα ψυχικά φαινόμενα είναι τα στοιχεία, όπου επάνω έχει οικοδομηθεί ό ψυχικός μας κόσμος, και τ' ανώτερα ψυχικά φαινόμενα δέν είναι τίποτε άλλο παρ' σύνθεση και συγχώνεψη των κατώτερων, των άπλών στοιχείων. Όστε, έλεγαν, χρειάζονται δυό πράγματα: πρώτα, έρευνα θετική, πειραματική των στοιχείων του ψυχικού μας κόσμου, και έπειτα άνάλυση των ανώτερων φαινομένων στα συστατικά τους και στους παράγοντες τους.

Η δικαιολογία αυτή μ'ας δίνει όμως τό κλειδί να καταλάβουμε τη νοοτροπία των πιστών όπαδών της πειραματικής ψυχολογίας. Για ν' άνυψώσουν την πειραματική ψυχολογία σε θετική έπιστήμη, ίσοτιμη με τις άλλες, μιμήθηκαν δουλικά τον τρόπο, πού εργάζονται οι φυσικές έπιστήμες. Έδώ είναι όλο το λάθος. Και να για ποιους λόγους:

α'. Οι φυσικές έπιστήμες έρευνούν τα φαινόμενα του υλικού, του έξωτερικού κόσμου. Η βασική τους μέθοδος δέ μπορεί να είναι άλλη από την αντικειμενική παρατήρηση, με την άυστηρή μορφή πού παίρνει στα πειράματα. Η ψυχολογία όμως καταγίνεται με τα φαινόμενα του έσωτερικού, του ψυχικού μας κόσμου. Τα ψυχικά φαινόμενα γίνονται μέσα μας, εμείς οι ίδιοι τα ζοϋμε. Βασική λοιπόν μέθοδος της ψυχολογίας είναι ή αυτοπαρατηρησία. Αν υπάρχουν ή όχι ψυχικά φαινόμενα και ποιά είναι ή ποιότητα τους, λέει ό ψυχολόγος Th. Elsenhans «δέ μ'ας τό διδάσκει κανένα πείραμα, παρ' τό γνωρίζουμε πρωτίτερα

1. Dr. Osk. Pfister: «Wahrheit und Schönheit in die Psychoanalyse». Ζυρίχη 1918 σελ. 117.

1. Κοίταξε «Αναγέννηση» Χρονιά Α'. σελ. 294—296.

ἀπὸ κάθε πειραματισμὸ χάρη στὴν αὐτοπαρατηρησία». Ὡστε τὸ πείραμα στὶς φυσικὰς ἐπιστῆμες καὶ τὸ ψυχολογικὸ πείραμα δὲν ἔχουν ὁμοιογένεια. Ξεκινοῦν ἀπὸ διαφορετικὴν βᾶσιν τὸ καθένα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ πειραματικὴ ψυχολογία ἢ θὰ μνησθῆι δουλικά τὸ πείραμα στὶς φυσικὰς ἐπιστῆμες καὶ θὰ ξεκινήσει κι αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν παρατήρησιν καὶ τότε θὰ περιορίσει ἀναγκαστικά τὴν ἔρευνα τῆς μόνο στοὺς ἐξωτερικοὺς παράγοντες καὶ τὰ συνοδευτικὰ φυσιολογικὰ φαινόμενα, μ' ἄλλα λόγια θὰ περιοριστεῖ στὴν ἔρευνα τῆς ἐξωτερικῆς καὶ φυσιολογικῆς πλευρᾶς τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ θ' ἀφήσει ὀλίγελα ἀνερευνήτο τὸ ἴδιο τὸ ψυχικὸ φαινόμενο, ἢ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ προσαρμόσει τὴν πειραματικὴν τῆς ἔρευνα στὴν βασικὴ μέθοδον τῆς ψυχολογίας, στὴν αὐτοπαρατηρησίαν. Στὴν πρώτη περίπτωσιν ἢ πειραματικὴ ἔρευνα, ὅσο κιὰν τὴ φανταστοῦμε πολὺτιμη, μένει ὅμως ἐπιφανειακὴ, ἐξωτερικὴ, καὶ κατὰ βάθος δὲν εἶναι ψυχολογικὴ ἔρευνα, ἀφοῦ ἀφήνει ἀνέγγιχτο τὸ ἴδιο τὸ ψυχικὸ φαινόμενο. Στὴ δευτέρῃ περιπτώσιν ἢ πειραματικὴ ἔρευνα τῆς ψυχολογίας εἶναι φαινομενικὰ πειραματικὴ, γιατί τὸ προσαρμωμένο στὴν αὐτοπαρατηρησίαν ψυχολογικὸ πείραμα δὲν εἶναι κατὰ βάθος πείραμα, παρὰ καταντάει μὴ προσεχτικότερα ρυθμισμένη αὐτοπαρατηρησία. Ἀπὸ τὸ δίλημα αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ ξεφύγει ἢ πειραματικὴ ψυχολογία. Ἡ ἀδυναμία τῆς λοιπὸν αὐτὴ δὲν εἶναι προσωρινή. Πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴ φύσιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ γίνεται—ὅπως εὐκόλως καταλαβαίνουμε—ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη ὅσο ἀνεβαίνουμε στ' ἀνώτερα ψυχικὰ φαινόμενα, ἐπειδὴ σ' αὐτὰ μᾶς συνεπαίρνει πολὺ περισσότερον ἢ ψυχικὴν τὴν πλευρᾶν.

β'. Οἱ φυσικὰς ἐπιστῆμες κατόρθωσαν ἢ καθεμιά τὸν τὰ φυσικὰ φαινόμενα τοῦ κύκλου τῶν νὰ τ' ἀναλύσουν στὰ συστατικὰ τὸν καὶ νὰ καθορίσουν τοὺς παράγοντες τῆς λειτουργίας τῶν. Στάθηκε κάπως εὐκόλως ἢ ἀνάληψη τῶν, ἐπειδὴ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἔχουν ἐξωτερικὴν καὶ παγιότερη ὑπαρξιν. Ἡ ψυχολογία ὅμως ἔχει νὰ κάνει μὲ ζωντανούς ἀνθρώπους, καὶ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ψυχικοῦ βίου εἶναι τὸ εὐκολομετάβλητον καὶ ἢ ρευστότητα. Εἶναι λοιπὸν πολὺ δυσκολότερον νὰ ἀπομονώσῃ κανεὶς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, νὰ τὰ σταματήσῃ σὺν νὰ εἰποῦμε, καὶ νὰ τὰ ἐρευνήσῃ. Ἐπειτα ἂς μὴ λησμονήσῃμε, πὼς καὶ ἢ πρὸς ἀπλή ψυχικὴν λειτουργίαν π.χ. ἕνα αἴσθημα τῆς ἀκοῆς, τῆς ὄρασης κ.τ.λ. εἶναι χίλιες φορὲς πολυπλοκότερη ἀπὸ τὸ πρὸς πολυσύνθετον φυσικὸν φαινόμενον. Ἀμα λοιπὸν συλλογιστοῦμε, πὼς ὅσο πολυπλοκότερον εἶναι ἕνα φαινόμενον, τόσο καὶ οἱ δυσκολίες τῆς ἀνάληψης τῶν γίνονται μεγαλύτερες, καὶ πὼς ὅσο ἀνεβαίνουμε πρὸς τὰ ἀνώτερα ψυχικὰ φαινόμενα, τόσο καὶ ἢ σύνθεσιν τῶν γίνεται βαθυτέρα καὶ παράλληλα πληθαίνουν καὶ οἱ ψυχικοὶ παράγοντες, πὸν συντελοῦν τὸν καθὲν ψυχικὸν φαινόμενον νὰ πάρῃ αὐτὴν καὶ ὄχι ἄλλη μορφή, ἀμα λοιπὸν ὅλα αὐτὰ τὰ συλλογιστοῦμε, θὰ πειστοῦμε, πὼς στὶς ἀνώτερες καὶ ἀνώτατες ψυχικὰς λειτουργίας ἢ ἀνάληψη τῶν καὶ ἢ ἀπομόνωσιν τῶν παραγόντων καταντάει πολλὰς φορὲς ἀδύνατη. Γιατὶ, «ποῖος θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ φανταστῆι καὶ νὰ συναρμολογήσῃ ἕνα πείραμα, πὸν νὰ μποροῦσε νὰ περιλάβῃ ὅλους τοὺς οὐσιαστικοὺς καὶ πολυποίκιλους, μὰ ἐνιαίαν καὶ ἰδιόρρυθμην συμπλεγμένους παράγοντες τῆς καλλιτεχνικῆς σὺλλήψεως, τῆς αἰσθητικῆς ἀπόλαψης, τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς συνείδησης ;» Ὡστε ἢ πειραματικὴ ψυχολογία ἢ θὰ περιοριστεῖ στὰ κατώτερα ψυχικὰ φαινόμενα, καὶ σ' αὐτὰ μόνον τὴν ἐξωτερικὴν καὶ φυσιολογικὴν τὴν πλευρᾶν μπορεῖ ἰκανοποιητικὰ νὰ ἐρευνήσῃ, ἢ θ' ἀναγκαστεῖ νὰ συνδυάσῃ τὴν ἔρευνα τῆς

ἢ ἄλλες καταλληλότερες καὶ, ἂς εἰπῶ ἔτσι, ψυχολογικότερες μέθοδοι. Ἀπὸ τὸν δεύτερον αὐτὸν δίλημα οὔτε μπόρεσε οὔτε θὰ μπορέσῃ νὰ ξεφύγει, γιατί δὲν τὴν ἀφήνει ἢ φύσιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων πὸν ἐξετάζει.

γ'. Μὰ καὶ ἕναν ἄλλον σπουδαῖον κίνητον δὲν πρέπει νὰ λησμονήσῃμε. Τὸν κίνητον νὰ παραμορφώσῃμε τὸ ψυχικὸ φαινόμενον, ἀμα ἐπιχειρήσῃμε νὰ τὸ ἀναλύσῃμε στὰ συστατικὰ τῶν καὶ ν' ἀπομονώσῃμε τοὺς παράγοντες τῆς λειτουργίας τῶν. Καὶ ὁ κίνητος γίνεται ὀλοέντ μεγαλύτερος, ὅσο ἀνώτερον εἶναι τὸ ψυχικὸ φαινόμενον, πὸν θέλομε νὰ ἐρευνήσῃμε. Γιατὶ τὸ κύριον καὶ οὐσιαστικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ψυχικῶν φαινομένων, καὶ προπάντων τῶν ἀνωτέρων, εἶναι ἢ ἰδιόρρυθμη καὶ ἐνιαία σύνθεσιν τῶν συστατικῶν τῶν σὲ μίαν ὀλίγελα καινούργιαν μορφήν. Ὡστε ἢ πειραματικὴ ψυχολογία ἢ θὰ περιοριστεῖ μόνον στὴν ἐξωτερικὴν πλευρᾶν τῶν φαινομένων, ἢ ἀμα θελήσῃ νὰ τ' ἀναλύσῃ στὰ συστατικὰ τὸν καὶ νὰ ἐξετάσῃ ξεχωριστὰ τὸ καθένα, ταυτόχρονα σκότωσε καὶ τὸ ἴδιον τὸ φαινόμενον, γιατί θυσίασε τὴν μορφήν τῶν στὴν ἀνάληψη πὸν τοῦ ἔκανε.

δ'. Ἀφήνω, πὼς ὑπάρχουν ἀκόμη μερικὰ ψυχικὰ φαινόμενα, τόσο εὐαίσθητα πὸν δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν οὔτε τὴν παραμικρότερην χρησιμοποίησιν τοῦ πειράματος στὴν ἔρευνα τῶν. Μένουν ἀπροπέλαστα σὲ καθὲν ἀπόπειραν ἐφαρμογῆς τοῦ πειράματος. Καὶ τέτια φαινόμενα εἶναι π.χ. ἢ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ συνείδησιν. Εἶναι ὀλοφάνερα, πὼς τὴν στιγμὴν πὸν θὰ θελήσῃμε νὰ πειραματιστοῦμε ἐπάνω τῶν, τὴν ἴδιαν στιγμὴν σταματᾷ ἢ παραμορφώνεται ἢ λειτουργία τῶν. Πὼς θὰ ἐρευνήσῃμε πειραματικὰ τὴν ἠθικὴν πράξιν ἐνὸς ἀνθρώπου, ὅταν π.χ. ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς ἔκανε μίαν ἢ γενναίαν συνεισφορὰν γιὰ κάποιον φιλανθρωπικὸν σκοπὸν μὲ χρήματα, πὸν τοῦ ἔδωσε ὁ πειραματιστὴς, ἢ ὅταν ὁ φιλανθρωπικὸς σκοπὸς ἦταν πλαστὸς καὶ ὅσα χρήματα κιὰν ἔδινε, δὲν εἶχε τίποτε νὰ θυσιάσῃ; Οὔτε ἢ ἠθικὴν πράξιν οὔτε ἢ εὐλάβειαν ὑπάρχουν κατὰ παραγγελίαν. Τὰ ἐλατήρια, πὸν τίς κινοῦν πρέπει νὰ εἶναι πραγματικὰ, παρμένα μέσα ἀπὸ τὴν πραγματικὴν ζωὴν.

ε'. Τέλος μίαν καινούργιαν ἀνυπέβλητην δυσκολίαν παρουσιάζει σήμερον στὴν πειραματικὴν ψυχολογίαν ἢ ἔρευνα τοῦ «ὑποσυνείδητου». Οἱ κλεισμένοι μέσα στὸν δογματισμὸν τῶν πειραματιστῶν ψυχολόγων προσπερνοῦν τὴν δυσκολίαν αὐτὴν μὲ τὸν πρὸς ἀπλοῖκον τρόπον. Ἀρνούνται τὸ ὑποσυνείδητον. Ἡ ὅσα φαινόμενα οἱ ἄλλοι ψυχολόγοι τὰ ἀποδίδουν στὴν λειτουργίαν τοῦ «ὑποσυνείδητου», τὰ θεωροῦν αὐτοῖς, αὐθαίρετα ὅπως εἶδαμε, ἀποτέλεσμα τῆς κατώτερης καὶ ἀτελεῆς λειτουργίας τῶν ἐγκεφαλικῶν κυττάρων. Ὅμως οὔτε ἢ ἀρνησιν, οὔτε ἢ αὐθαιρέσιν τῶν χρησιμέβων σὲ τίποτε. Τὸ «ὑποσυνείδητον» ὑπάρχει, εἴτε τὸ ἀρνούνται εἴτε τὸ ἀγνοοῦν. Ἡ φύσιν ὅμως τοῦ «ὑποσυνείδητου», εἶναι φανερόν, πὼς δὲ μπορεῖ νὰ ὑποταχθεῖ στὴν σημερινὴν μορφήν τοῦ ψυχολογικοῦ πειράματος. Ἀναγκαστικά κι ἔδω θὰ περιοριστεῖ ἢ πειραματικὴ ἔρευνα μόνον σὲ μερικοὺς ἐξωτερικοὺς παράγοντες, ἀπαράλλαχτα ὅπως γίνεται καὶ μὲ τὰ ὄνειρα.

Καταλήγομε λοιπὸν στὸ συμπέρασμα, πὼς τὸ πείραμα δὲ μπορεῖ ν' ἀπλωθεῖ σ' ὅλην τὴν περιοχὴν τοῦ ὄνειρου. Δὲ μπορεῖ κανὲν νὰ θίξῃ τὸ ἴδιον τὸ ὄνειρον. Καὶ ἢ ἀδυναμία αὐτὴ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴν φύσιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἀναγκαστικά λοιπὸν πρέπει ἢ ψυχολογία νὰ ζητήσῃ κάποιαν ἄλλην μέθοδον, πὸν νὰ προσαρμόζεται ἰκανοποιητικὰ στὴν οὐσίαν τοῦ ψυχικοῦ μᾶς κόσμου.

(ἀκολουθεῖ συνέχεια)

από την ευγένεια αυτή των αρχόντων τους. Κι εδώ στην Ανατολή, με τους Τούρκους τάχα την πρωτοδοκίμασαν οι σκλάβοι της υπαίθρου χώρας; Είχαν κι οι βυζαντινοί επιβάλει κάποιο φόρο «παρθενοφθορίας» που τον κράτησαν κι οι Τούρκοι έπειτα. Δεν ξέρουμε καλά καλά τι ήταν, αλλά υπάρχει η γνώμη πως δεν είναι άσχετος με μια τέτοια συνήθεια. Ή εδώ την βρήκαν οι Τούρκοι και τότε οι δύστυχοι Σαμοθρακίτες δεν έπαθαν τίποτε αναπάντεχο, η την έφεραν μαζί τους από την Ασία και τότε τα ίδια τραβούσαν και οι Τούρκοι χωριάτες και οι κατακτητές δεν είχαν καμιά εξαιρετική απαίτηση από τους νέους τους σκλάβους. Ή αλήθεια είναι πως το φαινόμενο αυτό είναι πολύ καθολικότερο και παρουσιάζεται, φαίνεται, σε κάθε φεουδαρχική κοινωνία. Σκλαβιάς βέβαια γένημα είναι, αλλά σκλαβιάς όχι πολιτικής παρά μιας πολύ βασικότερης, της οικονομικής, που αποτέλεσμα της είναι όλες οι άλλες σκλαβιές κι όλες οι δουλικές ιδιότητες και ιδέες.

Τά ηξερε αυτά ο Ίδας; Μά κι αν τα ηξερε, ζήτημα είναι αν θα τους έδινε σημασία. Πρώτα πρώτα αυτά τα λέει η «έπιστήμη» που δεν πολυλογαριάζεται. Κι έπειτα του είναι αδύνατο να ξεκολήσει από την ατομικιστική—ιδεαλιστική του άφετηρία. Στη γη πάνω πάντα θα υπάρχουν, λέει, σκλάβοι και ελεύθεροι, τα άτομα φταίνε που είναι σκλάβοι, επειδή αν είχαν τη θέληση θα μπορούσαν μόνα τους να λυτρωθούν. Οι «δυνατοί άνθρωποι» δεν έχουν καμιά υποχρέωση να δικαιολογήσουν τους άφορισμούς τους.

* * *

«Φαρδύς ο Σαμοθρακίτης». Όσοσο η χτεσινή ιστορία της Σαμοθράκης έχει και μια πνευματική όαση, που τραβάει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του Ίδα: το Φαρδύ, έναν τύπο άρκετά περίεργο. Διηγείται σύντομα την ιστορία του: Έφυγε από το νησί του, πήγε στη Σμύρνη όπου έμαθε περισσότερα γράμματα, στη Μασσαλία σπούδασε εμπειρικά κάπως γιατρική, έπειτα δάσκαλος στις Κερυές της Κορσικής έγραψε ένα βιβλιαράκι για τη μανιάτικη αυτή άποικία και τέλος ξαναγύρισε στην πατρίδα του, όπου έκανε το δάσκαλο και το γιατρό κι έγραψε διάφορα άρθρα και μελέτες για πολλά πράγματα ιστορικά και αρχαιολογικά, για τη θρησκεία, λαογραφικά, σατυρικά και διηγήματα και πολλά για την αναμόρφωση της ορθογραφίας μας. Ήθελε τη φωνητική με λατινικά ψηφία, αλλά έκανε μόνο το πρώτο βήμα και κατάργησε τα πνεύματα και τους τόνους. Ή δροσερή πολυπραγμοσύνη του Φαρδύ τον συγκινεί τον Ίδα. Μά σκονιάφτει στις ιδέες του για την ορθογραφία και στις άλλες του γενικά νεωτεριστικές αντιλήψεις, που τον δίνουν άφορμή να τον ξανακοιτάξει ολόκληρο, να τον βρει πολύ «λογικό» και ν' άρνηθει άλλη μια φορά τη Λογική, την Έπιστήμη και την Αλήθεια. Ο Φαρδύς, λέει ο Ίδας, θα σκέφτηκε έτσι: «Ο Άριστάρχος, ο αρχαίος Σαμοθρακίτης γραμματικός, πρωτόβαλε τους τόνους και τα πνεύματα στις ελληνικές λέξεις κι εγώ ο Φαρδύς, ο γραμματισμένος Σαμοθρακίτης, άς τους βγάλω. Θα μοιάσουμε έτσι περισσότερο με τους αρχαίους προγόνους μας». Δεν ξέρω—δεν έχω μπροστά μου κανένα γραπτό του Φαρδύ—αν η χοντροκομμένη λογική που ο Ίδας κάνει για λογαριασμό εκείνου του άνηκει πραγματικά. Δεν έχει όμως σημασία. Ένας που δε θα σταματούσε στα άτομα ξεχωριστά, θα ήθελε να εξετάσει γενικότερα, πως και γιατί δημιουργήθηκε στο άτομο η ανάγκη ν' άπλοποιήσει την ορθογραφία, ανάγκη που μπορεί και να έμεινε στο υποσυνείδητο και είναι πηγής κοινωνικής, και θ' άδιαφορούσε για το τι στη συνείδηση του σκέφτεται το άτομο για τον εαυτό του.

Μά ο Ίδας και την προσπάθεια για την άπλοποίηση της ορθογραφίας, σαν αποτέλεσμα λογικής δισνόησης, τη θεωρεί καταθλιπτική της ζωής, γιατί δε μπορεί να χωρέσει η ζωή στα στενά συστήματα της αλύγιστης λογικής, και ακόμα τη θεωρεί και άσκοπη σκιαμαχία. Και η άποψη της πρακτικής ανάγκης; Δεν υπάρχει. Καθένας με τη δύναμη του, καθένας με τη λογική του, καθένας με την αλήθεια του. Δεν του άρέσει κανένας Φαρδύς, επειδή όλοι τους έχουν θεό τη λογική. Τον Πλάτωνα (όνομα που θα πει κι αυτό Φαρδύς) που κι αυτός λογική κέφτηκε πολύ, τον συχωρεί επί τέλους «γιατί ήταν τεχνίτης στο γράψιμο». Θα ήταν πολύ πιο χρήσιμος, λέει, ο Φαρδύς, αν αντί να καταπιαστεί με τόσα ζητήματα περιόριζε το νού του κι έγραφε ένα βιβλίο για τη Σαμοθράκη, μά «δεν τον άφηνε η λογική να αναλύσει τον εαυτό του ως το βάθος». Ή λογική του του θυμίζει τη διαλεκτική του Πλάτωνα που μπορεί να είναι τέχνη ευχάριστη, μά τη σιχάθηκε, επειδή παραρέσει στους Έλληνες από τότε που έβλεπαν και είναι ιψώστια τρομαρή. Κάνει τους ανθρώπους θεωρητικούς και σκοτώνει τη

δράση. Κι επειδή ο Φαρδύς πιστεύει, όπως κι ο Κοραής, πως «διά της εξαπλώσεως των φώτων» θα σωθεί το ελληνικό έθνος, ο Ίδας τον άποστομώνει: «Όχι, κύριε Φαρδύ, δεν θα σωθεί το έθνος με τα γράμματα παρά με τον πόλεμο..... γιατί ο πόλεμος κάνει τον άνθρωπο και ο σκλάβος μόνο με το να πολεμά γίνεται ελεύθερος». Άπλοϊκή βέβαια η σκέψη του και ο σκλάβος μόνο με το να πολεμά γίνεται ελεύθερος. Άπλοϊκή βέβαια η σκέψη του συμπαθητικού εκείνου προοδεφτικού, του μακαρίτη του Φαρδύ, γιατί το διανοητικό ζύπνημα θα μπορούσε να έρθει μόνο έπειτα από ένα πιο βασικό ξεμούδιασμα, το οικονομικό. Μά και του Ίδα ο άφορισμός δεν είναι καλύτερος. Παίρνει για βασική αίτια τη θέληση για πόλεμο, κάτι που θα ήταν μονάχα συνέπεια, και δε ρωτάει ποτέ πως θα γεννηθεί. Κι έπειτα, μ' όλο το μίσος του για τη διαλεκτική, τα όμορφα λόγια και οι φαινομενικοί λογικοί στοχασμοί του άρέσουν τόσο που δεν πολυπροσέχει τι στο βάθος υπάρχει αποκάτω τους.

Έπάνω στον ίδιο αυτό βασικό ψυχολογικό κανβά, με τα χαρακτηριστικά που εξακολουθητικά είδαμε ως τώρα να προβάλλουν, είναι κεντημένο και το ακόλουθο κεφάλαιο «στο Μετόχι», που μ' αυτό τελειώνει ουσιαστικά το βιβλίο. Ήπειδή κι εδώ παρασέρνεται συχνά από τα λόγια του τα ίδια, είναι δύσκολο να ειπωθούν με αυστηρή λογική συντομία τα διανοήματα του. Όσοσο οι γενικές γραμμές, πιστά άποδομένες και σχεδόν με τα ίδια του τα λόγια, είναι οι ακόλουθες: Λυπάμαι το έθνος «μου» και τη φυλή «μου» (είναι άξιοπροσέχτοι και οι φραστικοί του τρόποι άκόμη) για το κατόντημα τους. Δεν έχω τίποτε άλλο να τους δώσω παρά το έγώ μου, χωρίς να γυρέβω καμιά άνταμοιβή. Βαριέμαι μάλιστα άμα με προσέχει ο ένας κι ο άλλος και προτιμώ νά χάνομαι στις έρημιές. Και στο κάτω κάτω κάνω έτσι και το κέφι μου, γιατί ο άνθρωπος μόνο το έγώ του έχει. «Έγωϊσμός» θα πει άνθρωπος και η καλλιέργεια του έγώ μου είναι και χρέος μου και δικαίωμα μου». Είναι ολότελα χριστιανική η αντίληψη του έγώ μου είναι και χρέος μου και δικαίωμα μου». Είναι ολότελα χριστιανική η αντίληψη πως είναι κακός ο έγωϊσμός. ΄Υπάρχουν βέβαια και μερικοί φιλόδοξοι που τους βυστάει ένας άκούραστος και άστεϊρεφτος ένθουσιασμός για τον εαυτό τους. Αυτούς δεν τους λέω καλούς, άκούραστος και άστεϊρεφτος ένθουσιασμός για τον εαυτό τους. Αυτούς δεν τους λέω καλούς, γιατί δε μ' άρέσουν. Αν ήσαν τουλάχιστο Νάρκισσοι και θαύμαζαν την όμορφιά τους, μάλιστα! Μά ούτε και κακούς τους λέω, μόνο κοντόφθαλμους. Γιατί εγώ δεν ξεχνώ και τ' άλλα πράγματα και νιώθω πως τα πλούτη μου τα έχω κληρονομήσει από τους πεθαμένους της φυλής μου. Οι νεκροί μ' άφτιαξαν. Ή αλήθεια αυτή δε μ' άρει βάρος, γιατί μπορούμε ν' την παραδεχτούμε και να την ξεχάσουμε πάλι. Άλλιώς θα ήταν άδυναμία μας. Και ο δυνατότερος πάντα θα νικά. Οι αδύνατοι έχουν όπλα την κατεργαριά, μά δεν πρέπει αυτοί να γίνουν όλος ο λαός γιατί θα χειροτερέψει ο άνθρωπος. Με την άνισότητα υπάρχει και κάποια ίσορροπία και κάποια ποικιλία στη ζωή. Ή ίσότητα και η δικαιοσύνη είναι θεωρίες! Οι δικές μου όμως θεωρίες είναι η ζωή μου, μία φωτεινή προβολή, που βγαίνει από τις πράξεις μου. Ο αντίμιλιταρισμός, ο σοσιαλισμός κτλ. είναι ιδανικά ανθρώπων άπόλεμων, των Έβραίων, και «δε μπορούσαν να μην επικρατήσουν τώρα στην Ευρώπη, άφου είναι σαχλά». Ο πόλεμος όμως είναι το πιο χρήσιμο και υγιεινό και ροδοκόκκινο της ζωής πράγμα. Δεν είναι στο χέρι μας να μην ανήκουμε σε κανένα έθνος, σε καμιά φυλή. Ο κοσμοπολιτισμός γενιέται από ένδικη ή πολιτική κούραση. Μά στο βάθος το αίτημα μου δεν είναι φιλοπατρία και μ' άρέσει καλύτερα να μη μπορώ να βξηγγίσω καλά καλά μια πράξη μου γιατί έτσι χάνεται ο πλούτος των αιτιών. Προπάντων έχω ανάγκη να κινηθώ και το κάνω αυτό μέσα στον κάμπο με τα σύνορα όπου γενήθηκα. Ήπειδή γενήθηκα μέσα στο ελληνικό Έθνος και τυχαίνει να είμαι και περήφανος, του μένω πιστός. Γιατί να κουράσω τον εαυτό μου να βγώ από το έθνος μου; Όπως πάλι με κουράζει να έχω το νού μου άδιάκοπα σ αυτό: «έγώ» είμαι και πρέπει εγώ ν' άπλωθώ όσο παίρνει και δε λογαριάζω το έθνος μου παρά το πολύ για όργανο μου άφου είναι κι αποκούμπι μου». Αν του βγει η ζωή μου χρήσιμη, καλά, άλλως δε φταίω εγώ. Κι άνθρωπος πιο τέλειος θα γίνω, άμα δεν ξεχάσω την πατρίδα μου, επειδή για να φτάσω στην έννοια της ανθρωπότητας δε μπορώ μονομιάς και χρειάζονται στάδια πολλά στο άναμεταξύ. Με την άίστηση της πατρίδας μπορούμε και καταλαβαίνουμε τα έθνη και από τα έθνη τον άνθρωπο».

Θα ήταν ματαιοπονία να προβάλλει κανένας αντιρήσεις στα λόγια αυτά. Γιατί λόγια είναι και στις λέξεις μονάχα υπάρχει κάποια λογική αλληλουχία, στα νοήματα καμιά. Ή καλύτερα δε θα έπρεπε να πούμε «νοήματα». Είναι κατασκευάσματα ενός πολύ πρωτόγονου όρθολογισμού—όσο κι αν φαινομενικά την περιφρονεί τη Λογική ο Ίδας—που δεν ενδιαφέρεται για το συγκεκριμένο περιεχόμενο των συλλογισμών που κάνει, παρά μόνο για το λογικό μηχανισμό. Και το χειρότερο, για να πει τα λόγια αυτά, σκηνοθετεί δυο διάλογους,

Στά 1926 πέφτει η δικτατορία. Ἡ Κυβέρνηση Κονδύλη ξανανομοθετεί τὴν εἰσαγωγή τῆς Δημοτικῆς στὰ σχολεῖα. Μὰ σὺν αὐτὸ τὸ διάστημα 1912—1927 οἱ φιλελεύθεροι κρυφοπερηφανέβονται, πὼς ἔχουν αὐτοὶ μόνοι «ἀνορθωτικὸ πρόγραμμα παιδείας». Στά 1927 λοιπὸν Κυβέρνηση Οἰκουμενικὴ καὶ συνασπισμῶ με πλειονοψηφία τῶν Δημοκρατικῶν κομμάτων. Καὶ ἀκούεται πάλι τὸ κήρυγμα γιὰ τὴν ἀνόρθωση τῆς Παιδείας. Μὲ ποῖο περιεχόμενο; «Ὅλη ἡ δεκαπενταετία ἦτον δλέθρια. Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τῶν φιλελευτέρων παρέλυσε καὶ διέφθειρε τὴν παιδείαν. Ἀνόρθωση τῆς Παιδείας σημαίνει τώρα πιά «ἀναστύλωση τῶν ἐρειπίων, πὺν σώριασε ἡ πολιτικὴ τῶν φιλελευτέρων ἢ δημοκρατικῶ». Καὶ ἡ δημοκρατικὴ πλειονοψηφία ἔρχεται, τὸ ὑπογράφει αὐτὸ καὶ μετὰ τὰ δύο τῆς χέρια, θεωρεῖ μάλιστα «ζήτημα τιμῆς» νὰ τὸ ὑπογράψει, καὶ κοιμάται ἀπάνω στὶς δάφνες τῆς. Αὐτὸ λέγεται στὴν Ἑλλάδα πολιτικὴ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ συνέπεια.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ: Μέσα σαυτὲς τὶς ντροπὲς ἔνα φαινόμενο ἔκαμε ἰδιαίτερη ἐντύπωση. Ὁ βουλευτὴς Λέσβου κ. Παπανδρέου καὶ στὴ Βουλὴ εἶπε καὶ στὴν «Ἑστία» δημοσίεψε, πὼς θὰ ψηφίσει τὰ Νομοσχέδια τοῦ κ. Νικολοῦδη, γιὰτὶ μαυτὰ «πρῶτὴ φορά νομοθετεῖται ἡ δημοτικὴ στὰ σχολεῖα». Τοῦτο εἶναι πάλι ἀπὸ τὰ γραφα. Ἡ δημοτικὴ γλώσσα μῆκε στὰ σχολεῖα πρῶτα πρῶτα μετὰ τὸ Διάταγμα τῆς 11 Μαΐου τῆς προσωρινῆς Κυβέρνησης τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ Διάταγμα αὐτὸ κυρώθηκε ἀπὸ τὴ Βουλὴ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1917 καὶ στὰ 1918 μετὰ τὸ Νόμο 1332 ὁρίστηκε ἡ εἰσαγωγή τῆς Δημοτικῆς καὶ στὴν Ε' καὶ ΣΤ' τάξη τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου παράλληλα μετὰ τὴν καθάρουσα. Μετὰ τὸ Νόμο 1332 ἡ δημοτικὴ προχώρησε στὰ 1920 ὡς τὴν Ε' τάξη τῶν δημοτικῶν σχολείων. Στά 1923 μετὰ Νομοθετικὸ Διάταγμα τῆς Κυβερνήσεως Γονατὰ, πὺν ἦταν ὑπουργὸς τῆς ὁ κ. Παπανδρέου, ἡ δημοτικὴ ξαναμπῆκε στὶς 3 πρῶτες τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου. Στά 1924 μετὰ Νόμο τῆς Δῆς Ἑθνικῆς Συνελεύσεως, πὺν ἦταν μέλος τῆς ὁ κ. Παπανδρέου, μῆκε ἡ δημοτικὴ καὶ στὶς τρεῖς ἀνώτερες τάξεις τῶν δημοτικῶν σχολείων. Στά 1926 μετὰ Διάταγμα τῆς Κυβέρνησης Κονδύλη ξανανομοθετήθηκε ἡ εἰσαγωγή τῆς Δημοτικῆς καὶ στὶς 6 τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, παράλληλα μετὰ τὴν καθάρουσα στὶς 2 ἀνώτερες τάξεις. Καὶ σήμερὰ ὁ κ. Νικολοῦδης φαινομενικὰ ἐπαναλαβαίνει κατὰ λέξη ὅ,τι εἶναι τόσες φορές νομοθετημένο. Τὶ ἐννοεῖ λοιπὸν ὁ κ. Παπανδρέου; Ἐνα ἀπὸ τὰ δύο. Ἡ δὲν ἀναγνωρίζει καμιά ἀπὸ τὶς παραπάνω νομοθετικὲς ἐξουσίες, οὔτε καὶ κείνες πὺν καὶ ὁ ἴδιος ἦταν νομοθέτης, ἢ ἀπλοῦστατα ζητᾷ ἕνα ἰδεολογικὸ τάχα πρόσχημα γιὰ νὰ σκεπάσει τὴν πολιτικὴ ἀσυνέπεια τῶν δημοκρατικῶν.

Ἐν ἡ εὐαίσθητη πολιτικὴ του συνείδηση τοῦ ὑπαγορέβει τὸ πρῶτο, τότε πὼς δέχεται γιὰ κανονικὸ νομοθετικὸ δρόμο τὸν πολιτικὸ ἔκβιασμό, πὺν ἀσκει σήμερὰ ὁ κ. Νικολοῦδης καὶ ὁ κ. Μεταξάς; Ἐν συμβαίνει τὸ δεύτερο, σχόλια, δὲ χρειάζονται. Εἶναι γνωστὸ, πὼς κάθε Ρωμὸς ἔχει στὴν τσέπη του ἕνα σόφισμα γιὰ νὰ σκεπάσει μετὰ ὠραῖες λέξεις τὶς ἀσυνέπειες καὶ τὶς ἀναντρίες του.

ΟΞΥΔΕΡΚΕΙΑ: Πρῶτὴ φορά λοιπὸν νομοθετεῖται ἡ εἰσαγωγή τῆς Δημοτικῆς στὰ σχολεῖα. Καὶ ἂν παραβλέψει κανεὶς ὅλη τὴν παραπάνω ἠθικὴ σαλάτα, πὼς νὰ μὴ θαυμάσει τὴν ὀξυδέρκεια; Τώρα, πὺν ὁ κ. Ἐξαρχόπουλος, ὁ κ. Ἀδαμαντίου, ὁ κ. Αἰγινήτης, ὁ κ. Λούβαρης, καὶ ὁ κ. Καλλιάφας θὰ γίνουν οἱ κριτὲς τοῦ ποῖα εἶναι ἡ δημοτικὴ γλώσσα, τώρα θὰ τὴν ἰδοῦμε γιὰ πρῶτὴ φορά στὰ διδαχτικὰ βιβλία. Εἶναι νὰ μὴν καμαρώνει κανεὶς αὐτὴ τὴν ἀφτασθη σιμυτάδα τῶν ἑλλήνων πολιτικῶν;

ΤΟ ΚΑΤΑΝΤΗΜΑ ΤΟΥΣ: Ὁ ἀρχηγὸς τῶν βασιλικῶν ἔκαμε μᾶθημα ἰδεολογικῆς συνέπειας καὶ πολιτικῆς ἠθικῆς στοὺς Δημοκρατικούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ

Ἡ «Ἀναγέννηση» τυπώνεται σὲ 5000 ἀντίτυπα καὶ κυκλοφορεῖ πλατύτατα σ' ὅλον τὸ μορφωμένο κόσμον τῆς Ἑλλάδας καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἐκπαιδευτικόν. Ἀναγράφει κάθε βιβλίον, πὺν τῆς στέλνεται ἕνα ἀντίτυπον στὴ διεύθυνση: Κον Δημ. Γληνόν, ὁδὸς Σταδίου 24 Μέγαρον Ἐφεσίου, Δωμ. ἀριθ. 59. Ἀθήνα. Ἡ «Ἀναγέννηση» ἐπιθυμεῖ νὰ δίνει μετὰ τὸ βιβλιογραφικὸν τῆς δελτίον, ἂν εἶναι δυνατόν, μιὰ εἰκόνα τῆς πνευματικῆς μας κίνησεως. Γι' αὐτὸ παρακαλεῖ θερμὰ τοὺς συγγραφεῖς καὶ ἐκδότες νὰ τῆς στέλνουν τὰ ἔργα τους.

Α. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

Π. Δ. ΤΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ: Ἡ ζωὴ πὺν πέρασε (ἀναμνήσεις). Ἀθήνα. (Ἐκδ. «Τὸ Ἑλληνικὸν Βιβλίον») 1927. Σχ. 80 μ. Σελ. 78. Δρ. 20. (Δ).

ΓΕΩΡΓ. ΔΡΟΣΙΝΗ: Τὸ μοιρολόι τῆς Ὀμορφῆς (ποιήματα). Ἀθήνα (Ἐκδ. Ἰ. Ν. Σιδέρης) 1927. Σχ. 80 Μ. Σελ. 22. (Δ).

Β. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ

Ι. Ε. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ: Ἡ παρὰ Πλάτωνι μνεία τοῦ Ὀρφῆως. (Ἀπόσπασμα ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) (Κ).

Γ. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΣΙΓΟΝΗ: Ἡ ἐπιτυχία εἰς τὴν ζωὴν. Ἀλεξάνδρεια (Ἐκδ. Α. Κασιγόνῃ) 1927. (Ἐρευνα: Νοέμβριος) Σχ. 80 μ. Σελ. 30. Δρ. 7. (Κ).

Δ. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΕΡΜΗΣ: (Μηνιαῖο Περιοδικὸν Μελέτης καὶ Ἐρευνας) Διευθυντὴς Α. Μαρσέλλος. Ἀλεξάνδρεια. Τεύχος 11—12. Νοέμβριος 1927. (Ἐκδ. κατάστημα «Νέα Ζωὴ») Σχ. 80 μ. Σελ. 40 Συνδρ. δρ. 120 (Δ. καὶ Κ).

ΑΡΧΕΙΟΝ ΠΟΙΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ: Ἐκδιδόμενον ὑπὸ Σ. Α. Τεγοπούλου. Ἀθήνα 1927. Τόμος Α'. Τεύχος 3ον (Τυπ. «Ἑλλάς») Σχ. 80 μ. Σελ. 88. Συνδρ. δρ. 150 (Δ. καὶ Κ).

ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ: (Τριμηνιαῖον Διευθυντὴς Δημ. Καλιτσουνάκης. Τόμ. 7. (1927). Ἔτος 7ο. Τεύχος Α'. Ἀθήνα Βιβλιοπωλεῖον Γ. Ἰ. Βασιλείου (Κ).

ΑΛΕΞΑΝΤΡΙΝΗ ΤΕΧΝΗ: (Μηνιαῖο Λογοτεχνικὸν καὶ Καλλιτεχνικὸν Περιοδικόν). Διευθύνεται ἀπὸ τὴν Κα Ρίκα Σεγκοπούλου. Χρονιὰ Β'. Τεύχος 1ο. Δεκέμβριος 1927 Ἀλεξάνδρεια. Σχ. 8. Μ. Σελ. 38 Συνδρ. δρ. 100 (Δ).

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ: (Δεκαπενθήμερον Περιοδικόν) Διευθύνται Κ. Μπασιτῆς, Δ. Μαλατάκης. Ἀθήνα (1927) Σελ. 12. Συνδρ. δρ. 120 (Δ).

ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ: (Ὁ Πυρφόρος) Δεκαπενθήμερον ἐκπαιδευτικὸν Περιοδικόν. Διευθυντὴς Γ. Φ. Δαφέρμος. Ρέθυμνον Δεκέμβριος 1927. Ἔτος Γ'. Σενδρ. δρ. 50.

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ: (Δεκαπενθήμερον Δελτίον τοῦ συνδέσμου γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς Γυναίκας) Ἀθήνα. Χρονιὰ Δ'. ἀ. σελ. 25 Σεπτέμβριος 1927 Σχ. 40 σελ. 8. (Δ).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ: (Μηνιαῖον Περιοδικόν) Διευθύντρια Ε. Ζωγράφου. Ἔτος Κ'. Ἀθήνα. Τεύχος 24ο. Ὀκτώβριος 1927. Σχ. 40 Σελ. 16 Συνδρ. δρ. 50 (Κ).

ΕΛΛΗΝΙΣ: (Μηνιαῖον Περιοδικόν τοῦ Ἑθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων) Ἔτος Ζ'. Τεύχος 10 Ὀκτώβριος 1927. Ἀθήνα Σχ. 40 Σελ. 30 Συνδρ. δρ. 75 (Κ. καὶ Δ. καὶ Μ.).

ΠΑΝΑΙΓΥΠΤΙΑ: (Ἑβδομαδιαῖον εἰκονογραφημένο Περιοδικόν) Τομ. 2ος ἀρ. Φύλ. 5 (57) Δεκέμβριος 1927 Ἀλεξάνδρεια. Σχ. 40 Σελ. 8. (Κ.).

ΕΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ: (Μηνιαῖο Περιοδικόν). Διευθυντὴς Χρ. Λέφας Τόμος Α'. Τεύχος 15 Ἀθήνα Νοέμβριος 1927. Σχ. 40. Σελ. 20 Συνδρ. σελ. 12 (Κ).

L' INTERNATIONALE DE L' ENSEIGNEMENT : (Bulletin Mensuel) organe officiel de l' internationale des Travailleurs de l' enseignement. Έτος 1927. Novembre. Paris (Rue de la Grange-aux-Belles N° 33).

[Κ=Καθαρεύουσα, Δ=Δημοτική, Μ=Μιχτή. Σχ. 8ο Μ=Σχήμα ὄγδοο μέγα. Σ. 8ο μ=Σχήμα 8ο μικρό. Ὁ ἐκθέτης δίπλα στή χρονολογία σημειώνει τὸν ἀριθμὸ τῆς ἐκδοσης].

Ἐρθογραφία. Ἡ «Ἀναγέννηση» νομίζει, πὼς ἔφτασε πιά ἡ στιγμή νὰ γίνουν τὰ πρῶτα βήματα γιὰ τὴν ἀπλοποίηση τῆς ὀρθογραφίας. Ἄρχισε λοιπὸν ἀπὸ τὸ προηγούμενο φυλλάδιο νὰ ἐφαρμόζει τὶς ἀκόλουθες ἀπλοποιήσεις καὶ παρακαλεῖ ὄσους γράφουν νὰ συμμορφῶνται μὲ τὴν ἀπλοποιημένη αὐτὴ ὀρθογραφία.

α) Ὅλα τὰ σὲ—εὖω ῥήματα γράφονται ἀπὸ δὴ καὶ πέρα μὲ β καὶ φ π. χ. δουλέβω, βασιλέβω, πιστέβω, μαζέβω, μαζέφτηκαν, πιστέφθηκε. Ἀνάλογα γράφονται καὶ πιστεφτός, ἀπίστεφτος, συνοδεφτικός κτλ.

β) Ἡ ὑποταχτικὴ γράφεται πάντοτε μὲ ο, ου, καὶ εἰ καὶ ὄχι μὲ η, καὶ ω, π. χ. νὰ γράφει, νὰ γράφουμε, νὰ πιστέβουμε, νὰ γράφονται νὰ διαβάζονται, νὰ ἐφαρμοστεῖ, νὰ διαβαστεῖ κτλ.

γ) Τὰ συγκριτικὰ—ότερος καὶ—ότατος ὅλα γράφονται μὲ ο.

δ) Ὅλα τὰ σύνθετα μὲ β' συνθετικὸ λέξη πού ἀρχίζει μὲ ρ γράφονται μὲ ἓνα ρ: π. χ. ἀντίρρηση, ἄρωστος, ἐπιροή μεταρῦθμιση κτλ.

ε) Καὶ γενικότερα προτείνει «ἡ Ἀναγέννηση» νὰ καταργηθοῦν τὰ διπλά σύμφωνα παντοῦ, ἐκτὸς ὅπου τὸ μάτι μας τὰ ἔχει πολὺ συνειθίσει καὶ θὰ μᾶς κάνει ἄσχημη ἐντύπωση. Ἔτσι γράφει ἡ «Ἀναγέννηση» γενῶ, γένημα, τύρανος, τυρανοχτόνος, κοπέλα, δασκάλισα, βασιλίσσα, θάλασσα, μαλιαρός, τρελός κτλ.

Κραταίει ὁμως, ὅπως εἶπαμε μερικῶς, καὶ προπάντων τὰ : ἄλλος, ἀλλά, ἀλλάζει, ἀλλεπάλληλος, πολλὰ, γλώσσα.

στ) Μέχρις ὅτου καταλήξουμε στὸ μονοτονικὸ σύστημα—αὐτὸ εἶναι, βέβαια, τὸ προτιμότερο καὶ τὸ πιὸ ἀπλό—προτείνει ἡ «Ἀναγέννηση» νὰ κανονίσουμε τὴν περισπωμένη στὴν παραλήγουσα μὲ τὸν ἀκόλουθο κανόνα :

Βάζουμε περισπωμένη στὴν παραλήγουσα, ἅμα ἡ παραλήγουσα εἶναι μακρὰ καὶ ἡ λήγουσα βραχεία. Μακρὰ ὁμως εἶναι τὸ η, ω, καὶ οἱ δίφθογγοι καθὼς καὶ τὸ οἰ καὶ τὸ αἰ στὴ λήγουσα. Βραχεά εἶναι μόνο τὸ ε, ο, ὅποτε τὰ δίχρονα γίνονται ἀπὸ δὴ καὶ πέρα ἄχρονα. Ἔτσι λοιπὸν γράφουμε: βήμα, σώμα, σχήμα, γλώσσα ἦταν, ἦσαν, σημεῖα, σχολεῖα, στοιχεῖα, ἐπειδὴ ἡ λήγουσα ἔχει α καὶ τὸ α δὲν εἶναι οὔτε μακρὸ οὔτε βραχύ.

Ἐπίσης γράφουμε εἶναι, ταύροι, τούρκοι, ἀρνούνται κτλ. γιὰ τὴν ἡ λήγουσα ἔχει δίφθογγο καὶ ὄχι ε ἢ ο. Γράφουμε ἀκόμη μίσος, σφραγίδα, μιλάμε, πάμε, προτιμάμε κτλ. γιὰ τὴν παραλήγουσα ἔχει δίχρονο α.

ζ) Στὴ λήγουσα καταργοῦμε τὴν περισπωμένη καὶ βάζουμε ὀξεῖα στὰ οὐσιαστικὰ σὲ—ἄς, —ἦς, —ά, π. χ. ὁ Σοφοκλῆς, τοῦ Σοφοκλή, ὁ Περικλῆς, τοῦ Περικλή, ὁ Παπᾶς, τοῦ Παπά, ὁ ψωμᾶς, τοῦ ψωμά, τοῦ δικαστή, τοῦ καθηγητή, τοῦ πολεμιστή, τοῦ λυτρωτή, ἡ Ἀθηνά κτλ.

Τυπογραφικὰ λάθη. Στὴν πρώτη σελίδα τούτου τοῦ φυλλάδιου σειρά 21 ἀντὶ «ὁ ἀνώτατος αὐτὸς διαιτητῆς καὶ διευθυντῆς» νὰ διαβαστεῖ: «ὁ ἀνώτατος δικαστῆς καὶ διαιτητῆς».

Ἐπίσης στὸ 2ο φυλλάδιο σελ. 88 γραμμὴ πρώτη: ἀντὶ «ψυχολογήματα» νὰ διαβαστεῖ «ψιλλολογήματα».